

בדיקת חרקים אז והיום – סקירה היסטורית

הרב יצחק זביר

הקדמה

התורה החמירה ביותר באיסור אכילת שרצים, ואף הדגישה זאת בקביעתה שהאוכל שרץ עובר על כמה לאוין בבת אחת.

כמו בתחומים תורניים רבים, גם נושא זה עובר בשנים האחרונות מהפכה מקצועית, שבה הוא מתבסס על מידע גלובלי מסודר, לעומת ימי קדם, אז כלליו היו נקבעים על פי מידע מקומי וחלקי.

מגמה זו הסירה את העול מכתפיהם של רבים שאינם נזקקים לעקוב אחר רמת הנגיעות המצויה בכל עת, אלא סומכים על המומחים שאוגרים את הנתונים ומעדכנים את הציבור במידת הצורך. מאידך גיסא, מאחר שהמעקב אחר נושא זה הפך לנחלתם של מעטים, יש החשים שאלו נטלו לעצמם סמכויות לא להם, ומעבר לאיסוף המידע היישומי קבעו קריטריונים מחמירים שלא היו נהוגים עד כה.

תחושה זו עוררה בעת האחרונה פולמוס הנוגע לקריטריונים ההלכתיים המחייבים בבדיקה. סברות רבות נאמרו בו, לכאן ולכאן, אולם סגנונו של הדיון והסברות זומים לסוגיות מתחדשות שלא הוכרעו בדורות עברו ונזקקים בהם לדימוי מילתא למילתא בסברות חדשות. שיח זה השתרש בליבם של פשוטי העם, וכבר ידוע ומפורסם בפי כול שאבותינו ואבות אבותינו לא בדקו ולא עסקו בבעיית התולעים שעימה אנו מתמודדים כיום.

מעיון במקורות עולה שתמונת המצב המקובלת אינה נכונה. בדורות קודמים אנו מוצאים התמודדות רבה עם סוגיית התולעים, ומתיאוריהם אנו למדים שלעיתים רבות מצב הנגיעות בימיהם היה קשה לאין ערוך מבימינו.

משום כך ראינו לפתוח את החוברת בסקירת עושר הפוסקים שנכתב בעניין זה, כמות הדיונים העצומה והסברות שנאמרו והוכרעו במהלך הדורות. עיון במקורות אלו מייטר את הדיון בסברות השונות שנאמרו להקל בדבר, ומטיל את הראיה על המתירים, שכן כל המשנה מן המנהג הקדום, ידו על התחתונה. נוסף על כך, בדיונים שיובאו מופיעות סברות שנאמרו בלא מקור בדורות ההם, מפי רבנים ופוסקי הלכה, אך כבר נידונו או נדחו בדורות קודמים, וכבר הוכרעו בהם ההלכה והמנהג.

זיהוי נגיעות במינים חדשים

כחלק בלתי נפרד ממגמת איסוף המידע המקצועי בעת האחרונה, נכללת בדיקת פירות וירקות שלא היו ידועים עד כה כנגועים, כדי לוודא שהם אכן נקיים. לעיתים בבדיקה זו מתברר כי במין שהיה מוחזק עד כה כנקי ולא היה טעון בדיקה – התחדשה נגיעות כעת (או שמא היה נגוע מעולם בלא שידענו זאת), ועל כן יש להורות מעתה על חיוב בדיקתו, ובמקרים קיצוניים אף להדריך את הציבור להימנע ממנו לחלוטין.

הוראות אלו נתקלות בקושי רב מצד הציבור שמתקשה לשנות את הרגלי האכילה שנהג בהם עד כה, ובפרט שלעיתים ישנם מורי הוראה שאינם מקבלים את הוראת הבודקים ומורים להיתר בעניין זה. מצב זה מציף דילמה קשה: שמא עדיף שלא לבדוק כלל מינים שאינם מוחזקים כנגועים, וכך לא להעמיד את הציבור בפני ניסיון זה שרבים אינם עומדים בו?

המהרש"ל בהגהותיו לסמ"ג (ל"ת קיא) התמודד עם טענה דומה שטענו בני דורו בעניין הנגיעות שהייתה מצויה בחומץ:

פעם אחת היו מקצת מן המורים שלא רצו לבדוק שלהם, כי אמרו מי יכריחני לעשות לי ספק? ואמרתי להם פשיטא אם הייתם מניחים הבדיקה מחמת טירחא יתירא או מחמת היזק אפשר מחמת ספק איסור אין צורך להחמיר ולבדוק, אבל מה שאתם יראים שיש בו תולעים ואתם מכסים עיניכם מבלי ראות - **זה לא יא** **לבעלי נפש...**

מנהגם של פוסקי הדורות לטרוח ולחפש תולעים בגידולים רבים, ולהזהיר את הציבור בעת הצורך. בחיוב זה האריך בספר יסוד ושורש העבודה (ז, ד):

כללו של דבר: שחיוב גדול על כל איש מאישי ישראל עם קדוש לחפש ולבדוק אחריו ולחקור בכל החקירות במאכלים ובמשקים ובכלים שמונחים בהם אם לא תמצא בהם זבובים ותולעים ומילבי"ן, בכדי שיוכל להנצל מאיסור אכילתם רחמנא לצלן. שאיסור שלהם חמור מאיסור חזיר, שעל אכילת חזיר לאו אחד ועליהם מוזהר בכמה לאוין כנ"ל. ואף גם זאת שיהא האדם ירא שמים וגם נזהר בהם בשמרם בכל אמצעי החקירה, ו'כל היד המרבה לבדוק', עם כל זאת לא יהיה נכון לבו בטוח בודאי שנצול מכל וכל מאיסורים אלו, וביחוד ממילבי"ן שמצויין במאכלים בקיץ בתמידות, אך חיוב גדול על האדם לעשות המוטל עליו, ואת אשר בכחך לעשות עשה לחקור עד מקום שידו מגעת, ואז על כל פנים יהיה שוגג וה' יתברך

שמו יהיה בכסלך ויצילך מלכד ולא יאונה לצדיק כל און.¹

אך מי שאינו חושש על זה כלל ואוכל ושותה בלי בדיקה וחקירה גדולה מתחילתו - תחילתו מוכיח על סופו, ואף על הספק נקרא מזיד, ועונשו גדול רחמנא לצלן ומה מאוד מפליג הזוהר הקדוש עונשי איסורים אלו, שהרי הוא כאלו כופר בעיקר, ולית ליה חולקא באלהא דישראל רחמנא לצלן.

בשו"ת ארץ צבי (ח"ב, מא) חידד זאת וכתב שבציווי התורה להימנע מאכילת תולעים, כלולה גם המצווה לחקור ולבדוק כדי שלא להיכשל בלא כוונה:

העשה ד'והבדלתם" הוא במעשה - לבדוק קודם האכילה ולדעת שהוא טהור, ועבירתו - שאוכל בלא בדיקה. **ואין האיסור עצם האכילה רק שלילת הבדיקה בשעת אכילה ...** דהרי כתב החינוך (מצוה קנה) דאם אוכל דג בלי בדיקה אף דקמי שמיא גליא שיש לו סנפיר וקשקשת מ"מ עובר בעשה ד'והבדלתם', דזה עצמו מצוה שלא יאכל טרם ידע ידיעה ברורה שאינו מין טמא... ולענין זה לא שייך ענין 'מתעסק' **וזה עצמו המצוה שיבדוק וידע ולא יטעה.**

נוסף על חובת הבדיקה הנובעת מאיסורם של החרקים, ישנו פן נוסף הנובע מרוח הטומאה הנגרמת באכילתם, כדברי הגמרא (יומא לט): "עבירה מטמטמת לבו של אדם, שנאמר: 'ולא תטמאו בהם ונטמתם במ' - אל תקרי 'ונטמתם' אלא ונטמטם".

האור החיים הקדוש (ויקרא א, מג) מבאר שהטומאה וטמטום הלב נתפסים באדם גם כאשר אוכל את השרצים בלא כוונה:

ואומרו ולא תטמאו בהם - אולי שיכוין לומר שצריכין ישראל להזהר לבל יכנסו לפיהם אפילו בהיסח הדעת, כי ההפרש שבין השוגג למזיד **במציאות זה כשוגג כמזיד**, כי התיעוב יעשה מעשהו בנפש אדם אפילו בהיסח הדעת, אלא שישתנה הפגם במעשה מזיד תעשה נפשו שקץ ובשוגג תטמא נפשו ותטמטם, והוא אומרו ולא תטמאו ונטמתם במ.

בילקוט מעם לועז (פרשת שמיני פרק ו) המחיש זאת באמצעות משל:

וכשאמרנו שהם שוגגים מפני שלא ברור בודאי שיש תולעים. אבל מה מרויחים

1. בצוואתו לבניו כותב בעל יסוד ושורש העבודה שלאחר המאמץ הגדול שהשקיע בהימנעות מאכילת חרקים, היה נושא תפילה לפני אכילתו: "בזמן שהייתי מכין את עצמי לאכול הן באכילת צהרים הן באכילת ערב התפללתי מקודם בזו הלשון 'יוצרי ובוראי ית"ש הצילני ממאכלות אסורות"."

לגבי כתם נפשם? והדבר דומה למי שנושא שמן על הראש נשפך בשוגג, שגם על ידי כך בגדיו נכתמים!

לכן, גם אם אין איסור באכילת פרי שלא ידוע על נגיעותו, יש להקפיד ולחקור כדי שהרוחניות שלנו לא תיפגע, ובכך נקיים מצוות "והייתם קדושים"².

כדברי סיכום להלכות תולעים כתב כף החיים (יו"ד פד, קד): "ואין להאריך הרבה בענין התולעים כי כלל העולה כי רוב הפירות והירקות רובם ככולם יתהווה בהם תולעים או במחובר או בתלוש, **וצריך עינא פקיחא להשגיח על כל דבר ודבר**". דברים דומים כתב החכמת אדם (שער איסור והיתר לח, כ): "ראוי לאדם להסתכל במה שאוכל, ועל ידי זה ינצל מכמה תולעים. ומעיד אני עלי שכמה וכמה פעמים נצלתי על ידי זה בעזר ה'".

האם אפשר לאסור דברים שנהגו היתר באכילתם?

הנגיעות הידועה בימינו הייתה ידועה ברובה גם בימי קדם, וחרקים דומים היו מצויים באותם מיני גידולים. במקרים נדירים מתגלה נגיעות שלא הייתה ידועה בעבר, ובמינים שעד כה נהגו לאוכלם בלא בדיקה. יש הטוענים שבמקרים אלו לא ניתן לחייב בבדיקה, שכן בכך 'מוציאים לעז על הדורות הראשונים'.

טענה זו לא הייתה מקובלת על פוסקי הדורות, וכאשר אלו נחשפו לנגיעות חדשה, לא פטרו עצמם בטענה זו, אלא התריעו עליה בפני הציבור.

הפולמוס הגדול ביותר בנושא זה התעורר בסוגיית עלי הגפן. אותם, על פי התיאורים השונים, היו נוהגים לאכול בארם צובא ובסביבותיה גדולי התורה בכל הדורות. לאחר

2. כדאי לצטט כאן את דברי המאור ושמש בפרשת שמיני: "ולכן אנו קוראים ברוב השנים פרשת שמיני תיכף אחר הפסח, שבפרשה זו נזהרו ישראל שירחיקו עצמן ממאכלות אסורות, שאי אפשר לבוא להשגות התורה עד שישמור את עצמו ממאכלות אסורות מכל וכל. ובפסח שישראל אכלו מצה - נתקדש פיהם על ידי אכילת מצה, ותיכף אחר פסח אנו קוראים פרשת שמיני כדי שנשמור עצמינו ממאכלות אסורות, ונזכה להשגות התורה. **ואפילו מן דבר שאינו אסור אלא משום חומרא בעלמא - יש לו לאדם ליזהר מהן; ובפרט לחקור שלא לאכול אלא מן שוחט כשר על צד היתר טוב. וכל דבר הצריך סימן או בדיקה מן תולעים - צריך להחמיר על עצמו לעשות כדת וכנכון, ואז יוכל לבוא להשגות התורה.** אבל אם הוא מיקל על עצמו אפילו בדבר שאינו אלא חומרא בעלמא, אפילו אם יתנהג בדרכי חסידות ופרישות על כל הצדדים, ושוקד על פתחי תורה ועבודה יום ולילה - לא יוכל להשיג הקדושות עליונות על נכון. כמו שהובא בתוספות (כתובות קד. ד"ה לא נהיית) בשם הירושלמי, עד שאתה מתפלל שיכנסו דברי תורה לתוך פיך - התפלל שלא יכנסו מאכלות אסורות לתוך מעיך. הרי לך ירושלמי מפורש, שאי אפשר להשגות התורה - כי אם שיהיה נזהר ממאכלות אסורות".

ברוח דברים אלו כתב גם החיד"א בספרו לב דוד פרק טז.

שהתגלתה הנגיעות בעלי הגפן, היו שטענו שלא ניתן לאסור אותם מאחר שנהגו לאוכלם מדורי דורות. בשו"ת בית דינו של שלמה (סימן יט) השיב על טענה זו:

לא ידעתי מאי מנהג איכא הכא? דהא מעולם לא ראו התולעים ואפילו הכי היו אוכלים אותם עלי גפנים עד שיהיה נכלל בסוג מנהג דבר שנהגו בו היתר... ואין לא ראינו ראייה, אשר לא ראו אבותינו ואבות אבותינו ומעולם לא נשמע אפילו ריבון דנמצא תולעים בעלי הגפנים, **עד אשר האיר ה' עינינו מגלגלין זכות על ידי זכאי**. ואם כן מה שייך לומר על זה דבר שנהגו בו היתר ולעשותו מנהג ומבטל הלכה, ומאן לימא לן שאם ראו אלו התולעים שלא היו חכמי אותו הדור אוסרים אותו במנין?

מדבריו ניתן ללמוד על היחס הראוי לנושא זה; עלינו לשמוח על הזכות שנפלה בחלקנו להיזהר יותר בנושא התולעים, ועל כך שביכולתנו לדקדק יותר במצווה זו.³

באופן מעשי התמודדו הפוסקים עם טענות הנתמכות במנהגים קדומים, וכדי ליישב זאת על הלב, הם תולים את השינויים ברמות הנגיעות בשינוי התנאים:

שינויי אקלים

השינוי ברמת הנגיעות הנובע משינוי בתנאי האקלים מוזכר כבר בדברי האור החיים הקדוש (ויקרא יא, מג):

וצריך האדם ליזהר בתוספת זהירות וזריזות בכל דבר אשר יכנס בגדר ספק שיקוץ זה, **ומה גם בזמנים אלו שנהגו האויר והארצות כולן יחד** ואין לך גידולי קרקע שאין בהם מהשיקוץ, שומר נפשו ישמור את הדבר.

בדומה לכך בדעת קדושים (יו"ד פד, ז) תלה את התחדשות הנגיעות בפירות יבשים ביובש שנגרם משנת הבצורת שקדמה לכך, ומביא לריבו התולעים. מאידך גיסא בבית לחם יהודה (יו"ד פד, כג) כתב: "והכלל בזה בכל מיני ירקות בשנה שרובה גשמים צריך לבדוק אחר תולעים שבוודאי שכיחי תולעים"⁴.

שינוי בין אזורים

לטוענים שבאזורים אחרים נוהגים לאכול מוצרים מסוימים בלא בדיקה, השיב רבי

3. ביטוי דומה אנו מוצאים בדברי הפחד יצחק, אות ת, ערך 'תולעים בירקות', שמתייחס לגילוי התולעים בפטריות כהשגחה אלוקית ש'הקב"ה גלה את עינינו', וכן בשו"ת אדמת קדש ח"ב יו"ד א.

4. בדומה לכך בספר מעם לועז שמיני ו.

שמאל אבהב (ספר הזכרונות עמ' יח):

דבר ברור הוא שכשם שיש ירקות ופירות שהתולעים מצויים יותר מבשאר מינים, כן יש מקומות שפרותיהם ומאכליהם עלולים יותר לקבל התולעים מבשאר המקומות.

בספר שולחן גבוה (יו"ד פד, מא) פרט זאת מעט יותר:

ודע שענין התולעים שבירקות לא כל העיתים שוות, ולא כל המקומות שוות, יש ארץ מגדלת תולעים בירק אפילו בתחילת זמן אותו הירק, ויש ארץ שמגדלת אותו בסוף זמן הירק, ויש ארץ שמגדלת תולעת בירק זה ואינה מגדלת בירק זה...

סברא זו הועתקה בפוסקים רבים שבכך הסבירו את הבדלי הנגיעות שבין האזורים השונים.⁵

אם בעבר היו החרקים נותרים באזור גידולם, ועקב כך נוצר שוני ברמת הנגיעות בין אזורי הגידול השונים, אחד האתגרים המשמעותיים שענף החקלאות מתמודד עימם הוא הגירת מזיקים מאזורים שונים ואף מיבשות שונות, המתאפשרת בעיקר בעקבות שינוע סחורות גלובלי שאליהן נלווים המזיקים. אם במקום גידולם נוצר במהלך השנים איזון ביולוגי שממעט את השפעתם של המזיקים, באזור החדש היזקם מורגש הרבה יותר, והם מתרבים בקצב גדול באין מפריע. (לדוגמא: משרד החקלאות הודיע שבמהלך השנה האחרונה זוהו בארץ ישראל למעלה מ-30 מזיקים חדשים שלא היו מצויים באזור עד כה).

נסכס: הטענה שאין לחדש איסורים על מוצרים שהנגיעות בהם לא הייתה ידועה בעבר, אינה מתקבלת כאשר הנגיעות לא הייתה ידועה בעבר, וייתכן שאם הראשונים היו זוכים לזהותה, היו גם הם נמנעים מכך. רק כאשר הנגיעות הייתה ידועה לראשונים ואף על פי כן לא נמנעו ממנה, ניתן ללמוד מכך שפסקו בה להיתר.⁶ כאשר רוצים להוכיח ממנהגי הדורות הקודמים, יש להוכיח שהנגיעות אינה תלויה בהבדלי אקלים או בחרקים המצויים רק באזורים שונים. וכך סיכם את הדברים בשו"ת שואל ומשיב (מהדו"ק חלק ב, מו): "ואף

5. שו"ת חנן אלוקים עמ' קמט, כנסת הגדולה יו"ד פד הגהב"י נב. ובשו"ת בעי חיי יו"ד קכז, ש"ך יו"ד פד כב: "דדבר זה משתנה לפי המקום והזמן", פרי מגדים יו"ד שפ"ד פד לד, פרי חדש יו"ד פד, כב, חכמת אדם שער איסור והיתר לח, יג, ליקוטי חבר בן חיים יו"ד פד על הש"ך ס"ק כב.

6. בשו"ת אגרות משה (יו"ד ד, ב) כתב: "וגם כמו שאמרתי לך ולעוד הרבה אנשים שבכלל יש חשיבות גדולה בהלכה למנהג העולם ולהיכא עמא דבר, ואסור להוציא לעז על דורות הקדמונים שלא הקפידו בדברים אלה משום שלא ידעו מהם". אולם נידונו שם הוא סוגי תולעים שלא היו הראשונים יכולים לזהות, ולא בסוגי פירות שנמצא עליהם סוגי תולעים שנאסרו בכל הדורות, אך הראשונים לא ידעו שסוג זה נגוע.

בפרי שלא היה דרכו להתליע ועכשיו נודע שדרכו להתליע - בודאי צריך בדיקה".

האם בדורות הקודמים הקפידו על חרקים קטנים כל כך?

דברי חז"ל אין התייחסות מפורשת לגודל החרק האסור. התייחסות כזו אנו מוצאים בדברי הרמב"ם (הלכות מאכלות אסורות ב, כא):

האוכל בריה טמאה בפני עצמה כולה - הרי זה לוקה מן התורה, ואפילו היתה פחותה מן החרדל.

בנושא זה נשאל המהר"ם בן חביב, וכך הוא משיב (שו"ת קול גדול, ה):

שאלה: חומץ בין יין דרכו כשמתיישן לגדל תולעים דקים עד שמסננים אותו ד או ה פעמים... והם דקים יותר מחוט השערה שאין בהם ממש, זולת הרחישה הניכרת בהם לאור השמש... **תשובה:** מה שנראה מן המשנה ומן הגמרא ומן הפוסקים דבריה אפילו היא פחותה מן החרדל לוקה מן התורה, ואין חילוק אם היא דקה מחוט השערה או גסה מחוט השערה...

שאלת גודל החרק האסור התעוררה בדורות האחרונים, בעקבות הצורך להתיר חרקים קטנים שהתגלו באמצעים טכנולוגיים. בבינת אדם (לח, לד) הביא בשם ספר הברית שטען שבדק חומץ במיקרוסקופ ומצא שהוא מלא בתולעים קטנות. על כך השיב שתולעים קטנות כאלו, שאינן נראות בלא אמצעי עזר - אינן אסורות.⁷

כפי רבים היתר זה, המוכר כ'לא ניתנה תורה למלאכי השרת', מערער על שיטות בדיקת החרקים בימינו, אף שהחרקים הנמצאים במעבדות החרקים בימינו נראים ומזהים גם בלא כל אמצעי עזר. הדבר נובע לעיתים מחוסר ידע, מתוך הנחה שאם איננו רואים את החרקים בבית באופן שוטף, ככל הנראה ניתן לראותם רק בעזרת אמצעי עזר. ויש ששכללו סברא זו ואמרו שכאשר רק מי שלמד על צורת החרקים והתמחה בזיהויים יודע לזהותם - הם אינם אסורים.

על אמיתתן של סברות אלו ניתן ללמוד מתיאוריהם של חכמי הדורות הקודמים, כיצד טרחו לזהות ולגלות את החרקים, ומהו גודל החרקים שעמהם התמודדו.

7. כעין זה כתבו גם המהרש"ק טוב טעם ודעת תנינא נג, ערוך השולחן יו"ד פד, לו, והאגרות משה יו"ד ב, קמו.

חרקים המזוהים על ידי בקיאים וחדרי ראייה

פוסקים רבים תלו את הקושי בבדיקה בכך שלא כל אחד מסוגל לזהות את החרקים, אלא דווקא בעלי ראייה חדה הבקיאים במראיהם. כך לדוגמה כותב השל"ה לבניו (קדושת האכילה סי' קיג):

הנני מודיע אתכם, מחמת הכנימות הקטנות נקראות מילב"ן, רגילין להיות בימי קיץ בכל הפירות היבשות, כמו 'פלוימן' (שזיפס), ו'רוזיני' (צימוקים) גדולים וקטנים, וכן מיני קטניות, ואורז ודוחן, ובמדינתכם לא הורגלתם לראות אחר זה, והיא מילתא דשכיחא, וכמה פעמים בקהלה קדושה פראג אסרתי כל השוקא שמוכרים דברים אלו, **מפני שהבודקם צריך להיות לו ראייה טובה ודקה, וכמה פעמים בדקו, ואמרו שאין שם מהם, ובא רואה אחר, והראה לכל איך שהם הרבה והרבה בלי ערך נעים ומתנוודים.** על כן חל החיוב לראות אחר זה, שהוא איסורא דאורייתא.

כדוגמה בולטת לכך יש לציין את סוגיית החרקים בעלי הגפן, אותם נמנו לאסור בית הדין של ארם צובא, ובעקבותיהם גם חכמי הספרדים בדורות הבאים. על גודלן של התולעים המזוברות ניתן ללמוד מתיאורו של בעל ה'משאת משה' (יו"ד סי' ז):

מצאו בהם תולעים קטנים דקים עד מאד צנומות קדים שכמעט אין העין שולטת בהם, רבוצות וכבושות בורידים של העלים ישתרגו ויסתבכו בקרן זוית, **ורוב הבודקים לא ימצאו בהם כלום ויראום חלקים ונקיים, וכאשר יבאו הבקיאים במקומם וחזקי הראות אחר העיון רב יניעום בחודה של מחט ויחלו להלך ע"ג העלין** עודם מהלכים נטמנים באחת הפחתים בחודי בליטת הפצולים ונעלמים מן העין ולא ימצאום עוד.

בשו"ת מחזה אליהו (סימן צא) העיר שאמנם הפוסקים קבעו שחרקים שניתן לראותם באמצעי עזר בלבד אינם אסורים, אך השימוש בזכוכית מגדלת אינו פסול כאשר מטרתו להתמחות בזיהוי החרקים:

בנוגע לתולעי חזרת (חסה) עצה טובה היא שישתמש אדם בזכוכית המגדלת ויכיר היטב מצבו החמור של חזרת בחדשי חמה, ואחר שיתרגל האדם בהכרת קטנות התולעים לא יצטרך עוד בזה וידע להזהר טובא ממכשול נורא זה. וזה שכתבנו להסתכל ולראות ע"י זכוכית המגדלת, לא משום דברים שאינם ניכרים בהדיא לעין הוא רק מפני שזה עוזר מאוד בהכרת תולעים שהם באמת ודאי בני הכרה אך מפני דקותם אינם ניכרים בהדיא לעין הבודק.

מדבריהם עולה כי כמו בכל איסורי התורה, שיש להיזהר בהם גם כאשר צריך ללמוד ולהתמחות לשם כך (לדוגמה: לא יעלה על הדעת שאדם יכול לאכול חלב הבהמה משום שנדרשת בקיאות על מנת לזהותו ולנקרו), כך גם איסור החרקים מחייב לעיתים לימוד ובקיאות הנדרשים כדי להיזהר ולהימנע ממנו. פוסקים רבים חששו לחרקים כאלו, ואסרו למי שאינו מומחה בזיהויים לאכול פירות וירקות המוחזקים כנגועים בהם⁸.

בימינו הכנות מעשיות רבות עברו מהבית הפרטי לתעשייה (כגון: שחיטה, מליחת בשר וכדומה), ובמקביל אבדה המיומנות לעשותן שהיתה מצויה בכל בית, כך גם אירע בנושא בדיקת החרקים הקטנים במזון, הצרכנים במהלך השנים האחרונות העדיפו להסתמך על חקלאים ואגרונומים שישווקו להם ירק שכבר נקי, ועל מנת לקבוע הוראות בדיקה במינים שונים העדיפו להסתמך על ספרי הזרכה ומכונים שונים, והמיומנות לזיהוי החרקים שהיתה מצויה יותר אצל הרבים אבדה. וכך כתב הגר"מ אליהו (מאמר מרדכי פרשת קדושים):

אסור היום להשתמש בירק רגיל, ואין לומר שכמו שהאמא שלי נקתה בזמנו כשלא היו ירקות מגוש קטיף אף אני אעשה כמוה. כי אין לנשים היום את הסבלנות של

8. כעין זה בפרי חדש, יו"ד סי' פד ס"ק לד: 'וכן בכרוכ שקורין קול פיו"ר יש שנים שמתגדלים בה תולעים הרבה והם קטנים עד מאוד ואי אפשר לשום אדם לבזדקם, ובשנים שיזדע שיש בה תולעים אין לאוכלה כלל'. ובפרי תואר, יו"ד סי' פד ס"ק טו: 'יש מין עשב וקרוי בובא"ל ותוכו עשוי גרעינים דקים לאין מספר ונמצאים בהם תולעים קטנים שאין כל עין שולטת בהם'. ובדעת קדושים, יו"ד סי' פד ס"ק ח, כתב: 'אינם ניכרים רק לבקיאים ובמתינות גדול ובבדיקה'. ועל החסה כתב החתם סופר, או"ח סי' קלב: 'ומנקים אותם מרחש תולעים קטנים הנמצאים מאוד מאוד בימי פסח ואינם ניכרים לחלושי ראות', ויש שרצו לדקדק שהחתם סופר אסר דווקא כאשר אינם נראים לחלושי ראייה, אך לא כאשר נראים לחדי ראייה בלבד. אומנם המתכונן בספר מנהגי החתם סופר, סי' ז אות ד, יראה כיצד טרחו ובדקו את החסה לליל הסדר תלמידים מיוחדים בזכוכית מגדלת, ובשאר השנה היה נמנע מאכילת ירקות עלים. כך גם ניתן ללמוד מהגהותיו על השו"ע, או"ח סי' תעג ס"ק ה, שם הוא מספר שבאחת מן השנים לא הצליח לנקות את החסה מתולעים, ולכן אכל חריון. וכן פסק במשנה ברורה, סי' תעג ס"ק מב: 'אכן כתבו שבמין חזרת (היינו שאלאטיין) מצוי מאוד בימי פסח תולעים קטנים שאינם נכרים לחלושי עין ע"כ מי שאין לו אנשים מיוחדים בעלי יראה שיבדקנו כראוי טוב יותר ליקח תמכא'. דברים דומים כתבו גם בשו"ת שאלת יעב"ץ, ח"ב סי' קכד; כנפי יונה, יו"ד סי' פד; שולחן גבוה, יו"ד סי' פד ס"ק מא; זבחי צדק, יו"ד סי' פד ס"ק צט; דרכי תשובה, יו"ד סי' פד ס"ק טו; ובשו"ת יד יוסף, סי' נו; בן אברהם, סי' נ ס"ק מב; במשמרת שלום, יו"ד סי' פד, שפתי דעת ס"ק ח; וכך כתב נכד המהרש"ם, דעת תורה, או"ח סי' תעג. וכן את עלי הגפן אסרו: חנן אלוקים, למהר"ח אבולעפיא, עמ' קיט; שו"ת אדמת קודש, ח"ב יו"ד סי' א; שו"ת בית דינו של שלמה, סי' יט; מעם לוועז, שמיני ו; בן איש חי, שנה שנייה פרשת נשא ח; ספר בן אברהם, סי' נ ס"ק כח; יד אפרים, סי' צא ס"ק ד; זבחי צדק, יו"ד סי' פד ס"ק צט; בכף החיים, יו"ד סי' פד ס"ק צד, כתב שכך הסכימו גם רבני ירושלים וחברון. וכ"כ בחזון עובדיה, תרומות ומעשרות, עמ' קיג.

הסבתא, ואין לנו את העינים המנוסות ביותר של הסבתא...

חרקים המסתתרים בחורים ובסדקים

עוד ניתן להוסיף וללמוד על גודלם של החרקים מעיסוקם של הפוסקים בקושי לזהותם ולהסירם, משום שהם מסתתרים בחורים ובסדקים. כך למשל ניתן ללמוד מתשובתו של 'חינוך בית יהודה' (יו"ד סי' נו) המסביר מדוע לא די לרחוץ במים פירות יבשים המוחזקים כנגועים⁹:

החוש מעיד כי לא יוכל נקיון, ולשוא צרוף צורף כי מרבה נתר ובורית א"א להסירם, בפרט פירות יבשים שיש בהם סדקים וקמטים והתולעים קטנים ודקים שהחוש הראות ילאה להביטם כי אם בטורח גדול ונגד השמש ואין להם תקנה.

בדומה לכך מתאר בספר 'בן אברהם' (סי' נ ס"ק יח) את הנגיעות המצויה בתותים שמחמתה גזרו קהילות רבות להימנע מאכילתם:

שבעירנו זאת דור שלפנינו גזרו אומר ואסרו התותים משום שיש בהם תולעים דקים ונחבים אל החורים והסדקין שבתותים...

כך גם מתוארת הנגיעות המצויה בכרובית בספר מעם לועז (שמיני ו): 'מצויים שם בתוך הפירות הקטנים הרבה תולעים קטנים וא"א לבזקם ולכן אסורים'. (על הפוסקים הרבים שאסרו לאכול את התותים והכרובית משום כך, ראה להלן).

חרקים קטנים כל כך שלא ניתן לסננם

כדי לפתור את חשש התולעים בחומץ ובמים, הורו הפוסקים לסננם קודם השימוש. מאחר שהיה מדובר בחרקים זעירים, חששו הפוסקים שמא יעברו בנקבי המסננת, ועל כן הורו להקפיד לסנן נזולים הנגועים בתולעים בכגד עב שהתולעים אינן יכולות לחזור בנקביו. כך למשל כותב ה'חכמת אדם' (סי' לח סעי' ז): "ולכן צריך ליזהר לסנן דרך מפה שלא יהיה באפשר אפילו לתולע דק שבדקין לעבור"¹⁰.

9. את דבריו העתיקו גם רבי עקיבא איגר, בהגהותיו על שו"ע יו"ד סי' פד; בפתחי תשובה, סי' פד ס"ק ז; ובמחזיק ברכה, יו"ד סי' פד ס"ק לד; זבחי צדק, יו"ד סי' פד ס"ק קיב; בית לחם יהודה, יו"ד סי' פד ס"ק כו; כף החיים, יו"ד סי' פד ס"ק קלו. בשו"ת חתם סופר, יו"ד חלק ב, סי' עז, הורה משום כך שלא למכור פירות יבשים בחנויות בעונות שבהן הם מוחזקים כנגועים.
10. וכך כתבו כנסת הגדולה, יו"ד סי' פד הגהב"י ס"ק ה; בית יצחק, יו"ד סי' פד תיקון הבית ס"ק ב; חכמת אדם, סי' לח סעי' ז; יסוד ושורש העבודה, סי' ז ס"ק ד; פרי מגדים, יו"ד שפ"ד סי' פד ס"ק לג; בית לחם יהודה, יו"ד סי' פד ס"ק ז; שו"ת פנים מאירות, סי' ג ס"ק לה; מקדש מעט, יו"ד סי' פד ס"ק ח; כך העתיק גם בזבחי צדק, יו"ד סי' פד ס"ק יד, ובס"ק כ; וכן הביא במשמרת שלום, יו"ד סי' פד

גם פתרון זה לא הניח את דעתם של פוסקים רבים שהעידו שלעיתים מצויות בחומץ ובמים תולעים קטנות כל כך, שאפילו סינון בכבד עבה אינו מועיל. חלק מן הפוסקים מצאו לכך פתרון בבישול המים או החומץ לפני הסינון, כך שהתולעים ימותו ולא ישתחלו בנקבי הבגד. וישנם אף מקרים שבהם הפוסקים לא מצאו אפשרות לסינון התולעים ואסרו את המאכל, כך כותב למשל ה'פרי מגדים' (יו"ד משב"ז סי' פד ס"ק טז): 'והא דמהני סינון ברוטב בתולעים, אבל מילבי"ן אף הרוטב אסורי'¹¹.

המילבי"ן

ההתמודדות עם תולעי המילבי"ן קדומה, והוזכרה כבר בימי הראשונים¹². בכל ספרי גדולי הפוסקים, הראשונים והאחרונים, הוזכרה נגיעות זו כנגיעות הקשה ביותר לזיהוי ולהסרה. נצטט כמה מתיאוריהם של הפוסקים שמהם נוכל ללמוד על גודלן הזעיר של התולעים הללו, הדומות בתיאורן ל'אקריות' המצויות בימינו:

"שהבודקם צריך להיות לו ראייה טובה ודקה, וכמה פעמים בדקו, ואמרו שאין שם מהם, ובא רואה אחר, והראה לכל איך שהם הרבה" (של"ה קדושת האותיות קיג).

"עינינו רואות בכל יום כי יבדוק אחד ולא ימצא בו תולע, ויבדוק אחד אחריו שיש לו חוש הראות יותר ממנו, וימצא הרבה מהם" (כנפי יונה יו"ד פד).

"והא דמהני סינון ברוטב בתולעים אבל מילבי"ן אף הרוטב אסור" (פרמ"ג יו"ד פד משב"ז טז).

"החוש מעיד כי לא יוכל נקיון, ולשוא צרוף צורף כי מרבה נתר ובורית א"א להסירם... והתולעים קטנים ודקים שהחוש הראות ילאה להביטם כי אם בטורח גדול ונגד השמש ואין להם תקנה..." (שו"ת חינוך בית יהודה יו"ד נו).

שפתי דעת ס"ק ח בשם אבות בית הדין של לבוב ולובלין; דרכי תשובה, יו"ד סי' פד ס"ק לט; שו"ת יד יוסף, סי' נו; ערוך השולחן, יו"ד סי' פד ס"ק לז; כף החיים, יו"ד סי' פד ס"ק כו; ועוד.
 11. בתולעים כאלו העוברות בחורי הבגד עסקו בכנסת הגדולה, יו"ד סי' פד הגהב"י ס"ק פז; ובשו"ת בעי חיי, סי' קכו; שו"ת הרמ"ז, סי' ב; פחד יצחק, אות נ ערך 'תולעים בחומץ'; בפרי מגדים, משב"ז סי' פד ס"ק טז; חקרי לב, יו"ד סי' מב; מחזיק ברכה, יו"ד סי' פד ס"ק ח; חכמת אדם, סי' לח ס"ק ח; שו"ת תשובה מאהבה, ח"א סי' צד; במנהגי חת"ס, עמ' קעה; עיקרי הד"ט יו"ד סי' ט ס"ק ו; ספר פת לחם, ח"א סי' יח; טוב טעם ודעת, תליתאי, סי' קס; תהלה לדוד, יו"ד סי' טז; שו"ת צמח צדק, יו"ד סי' סב; משיב דבר, ח"ב סי' כח; בן איש חי, ש"ב נשא ה; אבני נזר, יו"ד סי' פא; ערוך השולחן, יו"ד סי' פד סעי' לח; המהרש"ם בדעת תורה, יו"ד סי' פד ס"ק ג; בשו"ת דברי חיים, יו"ד ח"ב סי' נד; בשו"ת שלמת חיים, יו"ד סי' ח.

12. שו"ת הרא"ש כלל כ סימן ג; הגהות שערי דורא, סי' נב ס"ק א; מהרי"ל, דיני תולעים ז.

"ועיני ראו גם באמצע החורף כמה כלים מלאים מהם גם בלחם שהיה מונח במרתף באמצע החורף מצאתי ג"כ בהם הנמלים הנ"ל... וביחוד בימות הקיץ בכל המאכלים ובכל המשקים שאוכל ושותה ובכל הכלים שנעשו בהם המאכל והמשקה דהיינו כלי חרס שמבשלים בהם רק משבת לשבת גם כלי קמח בודאי יש בהם מילבי"ן גם בלחם ובגרופי"ן שאופה או עושה בעה"ב על שבוע או בי שבועות בודאי נמצא בהם מילבי"ן הנ"ל... גם ראיתי בעיני אף בימות החורף במשפך שמשננין עליה יין היו מילבי"ן רצין ושבין בה..." (יסוד ושורש העבודה ז, ז).

"עוד יש שהביאו שמכיון שהמילכין היו מצויים בכל מקום, היו מבעירים אש בכלי האוכל מידי כמה ימים כדי לכלותם" (יסוד ושורש העבודה שם. כעין זה כתב הגר"א במעשה רב צד).

"צריכים לזהר בדרך כל בכל מיני ירקות או פירות שיש חשש תולעים או מילבי"ן שלא יבואו לבית ישראל כשר כי אי אפשר לבדוקן כהוגן..." (טל אורות, אזהרות, נחוצות, ו).

"כבר פשט המנהג בכל ישראל שדברים שיש בהם חשש מילבי"ן בעיתים המצויים - מבלי לאוכלם. כמ"ש המנ"י ססקי"ח בשם הגאון מהר"ש מפראג וכ"כ כל האחרונים..." (שו"ת בית שלמה יו"ד קנג).

"אם נמצאו עליהם מילווין אין להקל ולא מהני הרחיצה דאדרבה ע"י הרחיצה דרך המילווין לדבק באורז יותר, וכן נוהגין בכל תפוצות ישראל שלא לאכול פירות אשר נמצאו בהם מילווין בשעת הברירה והבדיקה" (שו"ת שיבת ציון כח).

מכל המקורות הללו אנו למדים שאף שמן התיאורים עולה שמדובר בחרקים קטנים ביותר, בפוסקים ישנה תמימות דעים על כך שהם אסורים.¹³

13. ב"ח, יו"ד סי' פד; ש"ך, יו"ד סי' פד ס"ק יד; חוקי דעת [חתנו של המג"א] סי' מ ס"ק יח; שו"ת בעי חיי, יו"ד קכ; כנה"ג, יו"ד הגהב"י סי' פד ס"ק מז; שו"ת פני יהושע, ח"ב יו"ד סי' כא-כב; חידושי הגרשוני, יו"ד סי' פד; פנים מאירות, ח"ג סי' לה; תורת נתנאל, לבעל הקרבן נתנאל, סי' ו; בית הלל, יו"ד סי' פד ס"ק ג; שאילת יעב"ץ, ח"ב סי' קכד; הגר"א, מעשה רב, ס"ק צד; בית מאיר, יו"ד סי' פד; פרי מגדים, יו"ד משב"ז סי' פד ס"ק טז; חינוך בית יהודה, יו"ד סי' נו [העתיקו גם רבי עקיבא איגר בהגהותיו על שו"ע פד]. בפתחי תשובה, סי' פד ס"ק ז; בית לחם יהודה, סי' כו; מחזיק ברכה, סי' לד; זבחי צדק, סי' קיב; כף החיים, סי' קלו; וכן גם ביסוד ושורש העבודה, סי' ז ס"ק ד; קובץ על הרמב"ם, הלי' יסודי התורה פ"ה ה"ח; ט"ל אורות, מלאכת מרקד, אות ב; שו"ת תשובה מאהבה, ח"א סי' צד; שו"ת חתם סופר, יו"ד חלק ב סי' עז; דברי יוסף, יו"ד סי' תקמג; קיצור שו"ע, סי' מו סעי' ט; שואל ומשיב, מהדו"ק ב סי' מג; לבושי מרדכי, יו"ד סי' לט; שו"ת בית יצחק, סי' מד; בשמים

ניתן ללמוד עוד על הגודל של החרקים שהיו מצויים בעבר, באמצעות שיטות הזיהוי שבהן השתמשו הפוסקים, וכן מן המאכלים הרבים שאותם נאלצו הפוסקים לאסור משום שלא ניתן לנקותם מחרקים, כמובא להלן.

סיכום: מעיון במקורות אלו עולה כי הנגיעות שהתמודדו עימה בימי קדם דומה ביותר לנגיעות שאנו מתמודדים עימה בימינו, ובכך נשמטת הקרקע תחת רגלי הטוענים שאין ביכולתנו לאסור דברים שלא נהגו לאסור בימים עברו.

שיטות הבדיקה המקובלות

יש הטוענים ששיטות הבדיקה שבהן משתמשים כיום אינן נדרשות, משום שהתורה לא חייבה אותנו לטרוח כל כך, אלא דווקא להימנע מאכילת חרקים שניתן לזהותם בקלות בעת האכילה. כדי לברר טענה זו עלינו ללמוד מהן שיטות הבדיקה שבהן השתמשו בדורות הקודמים, ומהן נוכל ללמוד רבות גם על גודל החרקים שבהם נזהרו.

קשיי הבדיקה

בפוסקים הוזכרו שלוש נקודות מרכזיות המקשות על בדיקתם של הפירות והירקות:

א. צבעם דומה לצבע הירק – כך למשל כותב השולחן גבוה (יו"ד פד, מא): "ואני הכותב עיני ראו ולא זר התולעת הזה והוא פחות מביצי כנים, גם הם לבנים כנראה עלה של הקול (הכרוב) ואינם נראים אלא לאור השמש, ויש מהם עדרים עדרים...", וכן כתב בצמח צדק (יו"ד רעט): "שיש עליה מין תולעים דקים מאוד כמראה הקרויט ממש ואינם ניכרים בינם לבין הקרויט", ובזבחי צדק (יו"ד פד, צג) תיאר בדומה לכך את הנגיעות בכרפס: "הכרפס יש בו תולעים, והוא כגון הכרפס ירוקים, וצריך ליזהר בבדיקתו יפה יפה פעם ושתים". ובעניין התותים כתב בספר פת לחם (א, מא): "שמעתי מהרב המובהק כמהר"ר יוסף קובו נר"ו, שבעיר הקודש ירושלים תוב"ב אינם אוכלים אותם, כי נמצאים בהם תולעים, כעין התותים עצמן, ואין להם בדיקה".

ב. החרקים קטנים מאוד – כך כתב של"ה (קדושת האכילה קיג): "שהבודקם צריך להיות לו ראייה טובה ודקה, וכמה פעמים בדקו, ואמרו שאין שם מהם, ובא רואה אחר, והראה לכל איך שהם הרבה והרבה בלי ערך נעים ומתנוזדים". ובדעת קדושים (יו"ד פד, ח): "אינם ניכרים רק לבקיאים ובמתינות גדול ובבדיקה". ובפרי חדש (יו"ד פד, לד): "וכן בכרוב שקורין קול פיו"ר יש שנים שמתגדלים בה תולעים הרבה והם קטנים עד מאוד ואי אפשר לשום

ראש, ס"י לג; שו"ת יד יוסף, ס"י נו; דעת תורה, יו"ד ס"י פד ס"ק ח; הדרת זקנים, יו"ד ס"י פד ס"ק ה; טוב טעם ודעת, מהדו"ק ס"י קכב; תהילה לדוד, יו"ד ס"י פד; בספר פת לחם, ח"א ס"י כג; בית היוצר, ס"י יז; משנה ברורה, ס"י ששח ס"ק כא.

אדם לבדוקם, ובשנים שידוע שיש בה תולעים אין לאוכלה כלל". ובפרי תואר (יו"ד פד, טו): "יש מין עשב וקריו בובא"ל ותוכו עשוי גרעינים דקים לאין מספר ונמצאים בהם תולעים קטנים שאין כל עין שולטת בהם". וכך כתב הבן איש חי (ש"ב נשא יט): "דבש תמרים שקורין בערבי סילא", שקונין מן חנוונים דבר יום ביומו לאכלו ולצורך התבשיל, צריך להזהר לסננו בחתיכת בגד תחלה, כי ימצא בו נמלים או יתושין ואין ניכרין לעינים", ולגבי החסה כתב החתם סופר (או"ח קלב): "ומנקים אותם מרחש תולעים קטנים הנמצאים מאוד מאוד בימי פסח ואינם ניכרים לחלושי ראות", וכן במשנה ברורה (תעג, מב): "אכן כתבו שבמין חזרת (היינו שאלאטי"ן) מצוי מאוד בימי פסח תולעים קטנים שאינם נכרים לחלושי עין".

ג. מסתתרים בחורים ובסדקים – בתשובת חינוך בית יהודה (יו"ד נו) מסביר מדוע לא ניתן להתיר את הפירות היבשים ברחיצה: "פירות יבישים שיש בהם סדקים וקמטים והתולעים קטנים ודקים שהחוש הראות ילאה להביטם כי אם בטורח גדול ונגד השמש ואין להם תקנה...". בדומה לכך בשו"ת משאת משה (יו"ד ז) מסביר את הבעייתיות שבתולעי עלי הגפן: "שמצאו בהם תולעים קטנים דקים עד מאד צנומות קדים שכמעט אין העין שולטת בהם, רבוצות וכבושות בורידים של העלים ישתרגו ויסתבכו בקרן זזית". ובספר בן אברהם (ג, יח) מתאר התולעים שבתותים: "שבעירנו זאת דור שלפנינו גזרו אומר ואסרו התותים משום שיש בהם תולעים דקים ונחבים אל החורים והסדקין שבתותים...", וכן בפחד יצחק (אות ת' ערך 'תולעים בירקות') מתאר את התולעים המצויים בפטריות: "והם לפני ולפנים באותם החללים והוא מן הנמנעות להוציאם משם ובוודאי שאפילו על ידי החביטה אינם יוצאים כולם לגודל מספרם".

שיטות הבדיקה

מחמת הקושי בזיהוי החרקים, הפוסקים הציעו והשתמשו בשיטות בדיקה שונות:

א. כנגד האור – כמה פוסקים הציעו להיעזר באור השמש כדי לזהות את החרקים. כך למשל בעניין עלי הכרוב כתב השולחן גבוה (יו"ד פד, מא): "ואינם נראים אלא לאור השמש". וכך גם זיהו את התולעים שבחומץ ובמים. לדוגמה נביא את תיאורו של ספר בן אברהם (ג, מב) כיצד ניתן לזהות את התולעים שבחומץ:

אין העין יכולה לראות עד שיתנו אותם בכלי זכוכית לבנה ויניחו אותו נגד השמש במקום שאין נדנוד המשקה, ומי שיש לו עין יפה ירגיש בהם ע"י נדנוד התולעים שרוחשים ושטין בו הלא"ה אין התולע נראה כלל. וכן יש בדיקה אחרת שנותנין מעט חומץ במראה וירגישו בהם מכח הרחישה שרוחשים על הזכוכית של המראה...

פוסקים רבים עסקו באיסורן של תולעים שאינן נראות אלא כנגד אור השמש ראה בהערה בהרחבה.¹⁴

ב. החלפת רקע - כאמור, רבים הזכירו כאחד הקשיים לזיהוי החרק את הדמיון של החרק לרקע שעליו הוא נמצא. משום כך הציעו הפוסקים לבודד את החרק ולזהות אותו על רקע אחר. וכך מתאר זאת הרשב"א (שו"ת ח"א סי' רעה):

הרחש ההוא מיד נודע מקומו שמקומו משחיר וכולו הוא נברא וזה קטן מאד מאד.
וכמה פעמים נסינו ונוטלין אותו ממקומו ומניחין על צפורן האצבע והוא רוחש והולך.

רבי אליעזר אשכנזי מאפטא, נינו של המהר"ל מפראג (דמשק אליעזר עמ' קפד), הורה לזהות כך את התולעים שעל גבי עלי הירק¹⁵:

ראיתי בין בירק שקורין פאטרישק"א בלעז, וכן בירק שקורין קאפיק - **שאיין רואים עליו שום תולעת, חובטין אותו על בגד שחור נופלים ממנו תולעים עד אין מספר, והתולעים גם כן ירוקים ואינן נראין על הירקות רק על הבגד השחור...** וכן נימא בכרוב שקורין אותו קרויט כשהוא כבוש, ואז אוסרין אותו לאכול...

בהצעה זו השתמשו האחרונים גם כדי לזהות תולעים קטנות המעורבות בקטניות דקות, וכך כותב המהרש"ק (טוב טעם ודעת, מהדו"ק סי' קכב):

וצויתי לכל קונה גרופין שיעברם בנפה דקה, והפסולת שיפול לבדקו לאור השמש אם יש בו מילבין, וכן יתנהגו כל ימות הקיץ כל זמן שיש מגרופין הישנים וכן ראוי להורות לכל בעל נפש.

כדומה לכך כתב בספר יסוד ושורש העבודה (סי' ז ס"ק ז): "גם יזהר האדם מאד בקטניות ועדשים שיבדוק תחלה קודם בישול ע"י נפה דהיינו לרקדן על הנפה ובפסולת שיפלו

14. חכמת אדם, סי' לח סעי' ה; שו"ת הרמ"ז, סי' ב; פחד יצחק, אות ת ערך 'תולעים בירקות', ושם הביא אפשרות גם לבדוק כנגד הנר; שולחן גבוה, יו"ד סי' פד ס"ק מא; שו"ת חינוך בית יהודה, יו"ד סי' נו; זבחי צדק, יו"ד סי' פד ס"ק צט; חכמת שלמה, יו"ד סי' פד ס"ק ה; שו"ת ריח שדה, סי' ז; בית לחם יהודה, יו"ד סי' פד ס"ק כג; ערוך השלחן, יו"ד סי' פד ס"ק לו; בן איש חי, ש"ב נשא; כף החיים, יו"ד סי' פד ס"ק כז; שו"ת שלמת חיים, הגרי"ח זוננפלד, יו"ד סי' ה; מנחת שלמה, תנינא סי' סג.
15. דבריו הועתקו גם בכנסת הגדולה, יו"ד סי' פד הגהב"י ס"ק סב; פרמ"ג, יו"ד סי' פד שפ"ד ס"ק לד; שולחן גבוה, יו"ד סי' פד ס"ק מא; זבחי צדק, יו"ד סי' פד ס"ק קג; כף החיים, יו"ד סי' פד ס"ק קכד; ובשו"ת ריב"ם שנייטוך, יו"ד סי' כז; וכעין זה גם בילקוט מעם לועז, שמיני אות ו.

מהנפה על השולחן או הדף יבדוק ובוודאי ימצא בהם מילבי"ן רוחשים גדושים בתוך הפסולת". זו גם נראית הכוונה בספר פרי האדמה (הל' מאכלות אסורות פ"ב הט"ו), שכתב: "דתחילה בודקין אותם על גבי דף או על גבי כלי נחושת", וכן בפרי חדש (יו"ד סי' פד ס"ק לד)¹⁶ בעניין הכמון: "וזו בדיקתו שתמלא אגרוףך ממנו ותשפשף אותו הדק היטיב ותמצא בו תולעים הרבה"

ניעור הירקות על רקע אחר שימש גם כפתרון לזיהוי חרקים המסתתרים בחורים ובסדקים, וכך מתאר בספר פחד יצחק (אות ת' ערך 'תולעים בירקות'):

מה שאירע לנו זה שנתיים, שהקב"ה גלה את עיננו שבאותו המין של כמהין הנקרא בלע"ז ספונגיניולי"י והוא מלא נקבים נקבים מבחוץ כמין ספוג, יש בנקבים ההם תולעים לרוב עד אין מספר והם קטנים כחודה של מחד סידקית שכמעט אין העין שולטת בהם, ועל ידי חביטת הכמהין הללו על השולחן יוצאין לחוץ ולא באופן אחר, שכיון שאינם נראים לעין והם לפני ולפנים באותם החללים והוא מן הנמנעות להוציאם משם ובוודאי שאפילו על ידי החביטה אינם יוצאים כולם לגודל מספרם ומפני כן כאשר הזהרנו את העם בבית הכנסת והיה אצלם לחידוש גדול כי לא ידעו בו מעולם, נתננו ג"כ להם לעצה טובה שימשכו את ידיהם מלאכול אותם כיון שכמעט א"א שינטלו משם כל התולעים כולם....

ג. סינון – סינון החרקים הוזכר בעיקר כפתרון לזיהוי חרקים הנמצאים במשקה, כך למשל הוזכר בגמרא (חולין סז): הסינון כפתרון למים מתולעים, וכן בשו"ע (יו"ד פד, ג). בשו"ת הרשב"א (א, קיג) הציע להתיר על ידי כך מרק ירקות שנמצאו בו תולעים. וכן פסק הרמ"א (יו"ד פד, ט).

בעצה זו השתמשו פוסקים רבים כדי להתיר יין וחומץ שנמצאו נגועים¹⁷.

ד. חימום – הפוסקים כתבו שלעיתים הדרך לזהות את החרקים היא באמצעות חימום, וכך כותב בשו"ת שאילת יעב"ץ (ב, קכד):

16. הועתק גם בפאת השולחן, סי' ג ס"ק יט.

17. בהם: הב"ח (יו"ד פד, ג), כנסת הגדולה (יו"ד פד הגהב"י ה פז), ובשו"ת בעי חיי (קכו), פחד יצחק (אות נ ערך 'תולעים בחומץ'), חכמת אדם (לח, ז-ח), פרי מגדים (יו"ד שפ"ד פד, לג ומשב"ז טז), שו"ת פנים מאירות (ג, לה), שו"ת יד יוסף (נו), שו"ת תשובה מאהבה (א, צד), שו"ת הרמ"ז (סימן ב), חקרי לב (יו"ד סימן מב), מחזיק ברכה (יו"ד פד, ח), עיקרי הד"ט (ט, ו), ספר פת לחם (א, יח), בן איש חי (ש"ב נשא ה), מנהגי חת"ס (עמ' קעה), טוב טעם ודעת (תליתאי, קס), תהלה לדוד (יו"ד, טז), שו"ת צמח צדק (יו"ד סב). אבני נזר (יו"ד פא), ערוך השולחן (יו"ד פד, לז-לח), המהרש"ם בדעת תורה (יו"ד פד, ג). משיב דבר (ב, כח), בשו"ת שלמת חיים (יו"ד, ח) ועוד.

והמין השני הוא הכנימה וזה ג"כ ישנו בבדיקה ע"י חמום וראות עין יפה.

בדומה לכך מספר בזבחי צדק (יו"ד פד, צט):

ופעם אחת היינו בפרדס עם כמה בני אדם ואחד מהם הביא ביזו עלי גפנים ואמרו לנו תראו לנו היכן הם התולעים, והנחנו אותם בשמש כמו שלש דקים והראינו להם בחוש כמה וכמה תולעים קטנים שהם רצים ומרקדים בתוך העלים ואמרו לנו ברוך שבחר בהם ובמשנתם.

ה. השריה - כדי לזהות נגיעות בקטניות שהתולעים מצויות בתוכן, הציעו הפוסקים להשרותן במים, וכך המתולעות יצופו, כך כותב הטור (יו"ד פד):

יתנם לתוך מים צוננים, המתולעים והמנוקבים יעלו למעלה...

עצה זו כתבו גם הרא"ש (סימן נג), הרשב"א (תורת הבית הקצר ג, ג), הר"ן (חולין יט:), וכן הורה למעשה השולחן ערוך (יו"ד פד, ח).

סיכום: מעיון בפוסקים עולה כי כמו בכל איסור תורה שאנו מחויבים בו גם כאשר הוא כרוך בטרחה מרובה, ישנו חיוב להשתמש בכל דרך שבה ניתן לזהות את החרקים, גם אם יש לטרוח רבות לשם כך. במעבדות החרקים כיום משתמשים בעקרונות הנלמדים מן הפוסקים הללו, ואת החרקים מזהים באמצעות הסרתם מן הרקע המקשה על זיהויים, סינונם מן הפסולת שבה הם מעורבים והנחתם על גבי שולחן אור.

כשם שטרחו הפוסקים רבות כדי למצוא את דרכי הבדיקה והניקיון המועילים, כך גם בימינו עלינו לברר על דרכי בדיקתו וניקיונו של כל פרי וירק, ולא לפרסם השערות שונות על ניקיונות מקלים שבמבחן המציאות נמצא כי הם אינם מועילים.

האם ייתכן לאסור אכילת מאכלים מסוימים בשל נגיעותם?

כחלק מן הטענות העולות כנגד איסורם של החרקים, יש הטוענים שלא ייתכן להורות לציבור שאסור לאכול דבר מאכל מסוים, או שישנה חובה לקנות דווקא מוצר אחר מפוקח מחרקים, משום שהתורה חייבה לבדוק את הפירות והירקות מחרקים עד היכן שידו מגעת, אך לאחר שבדקם מחרקים ככל יכולתו - רשאי הוא לאוכלם. מעיון בכתבי הדורות הקודמים עולה שסברא זו לא הייתה מקובלת עליהם, ובמקרים שבהם היה מדובר בנגיעות קשה שקשה לסמוך על הציבור כולו שיברור את החרקים היטב, הורו שלא לאכול מאכלים אלו:

קמח – בהגהות שערי דורא (נב, א) כתב: "ושמעתי שרבינו האור זרוע אביו זצ"ל עשה מעשה כן שהתליע קמח חיטים וצוה להוליכו לנהר דונאיי להשליכו, ולא רצה להתיר למכור לגוי פן יאפנו פת וימכרנו לישראל". וכן פסק הרמ"א (יו"ד פד, ה). ובש"ך שם (ס"ק יד) הסביר: "והיינו דוקא במילווין" שהם קטנים, **שא"א לנפות הקמח בנפה וכברה** כדי שישארו התולעים למעלה".

קטניות – בספר החינוך (מצוה קסג) כתב: "ואם הם דקים מאד עד שאינו יכול לבדוק, ישהא אותן י"ב חודש, ואחר כך מותרין לאכול לכתחלה בלא בדיקה", אך לא התיר לאוכלן בלא להמתין שנה שלמה! ובספר איסור והיתר הארוך (שער מא) אף אסר את הקטניות הנגועות לגמרי: "וכן אוסר מהר"ש הזיזין שבעדשין ואומר **שאותן שהוחזקו בהן אין לסמוך על הבדיקה** אלא צריך למוכרן לאינו יהודי". דבריו של המהר"ש הובאו בהלכות ומנהגי מהר"ש (תפז) ושם הוא מנמק את האיסור "כי מאחר שהוחזקו בהם תולעים **חיישינן משום רוב הטורח של בדיקה** שפיר, וכך נוהגין העולם".

עדות קדומה במיוחד יש בידינו מספר ספר חנן אלוקים (דף קמט): "יושבי ארץ הגליל תובב"א שמדקדקים הרבה מאד, ואסרו האורז לגמרי ימים רבים, ואסרו התותים השחורים לעולם, ובשנה הזאת (שנת תצ"ה) אסרו הפולים, ותמיד מעיינים הרבה בירקות...".

כעין זה כתב גם בכרם שלמה (מהר"ש אמריליו, סימן יד). וכן מהרש"ק (טוב טעם ודעת קמא קכב) אסר לשימוש קטניות שנמצאו נגועות. וכן בשו"ת ישמח לבב (יו"ד, יד): "ועוד **דמאן ספיין ומאן רקיע על לסמוך על הבדיקה ביבחושיין קטנים כאלו?** לכן אין להקל כלל תוך שנתם וכן הוא המנהג". ובשו"ת שבות יעקב (ג, קד): "אין היתר לקטניות ועדשים וכל כהאי גוונא, בפרטות אם חורים נקוב לחוץ דיח לאסור".

בדומה לכך מעיד השל"ה (אות ק' קדושת האכילה) שהאורז והפירות היבשים היו כל כך נגועים עד ש"כמה פעמים בקהלה קדושה פראג אסרתי כל השוקא שמוכרים דברים אלו", וכעין זה בערוך השולחן (יו"ד פד, סג) "ובדרך כלל ראוי להתרחק מאכילת אורז שקורין ריי"ז בקיץ, וכן אני נוהג".

כמהין ופטירות – כתב המהרש"ל (חולין ג, ק): "הנהגתי בעצמי שלא לאכול הכמהין היבשים כי הוחזקו בתולעים כי לאחר הבדיקה מצאתי בשולי הקדירה כמה תולעים". ובשל"ה (קדושת האכילה קיא) הורה: "אל תאכלו אותן כמיהות ופטירות היבשות שקורין שוואמ", כי דרכן להתליע במחובר". ובפחד יצחק (אות ת' ערך 'תולעים בירקות') כתב: "שימשכו את ידיהם מלאכול אותם כיון שכמעט אי אפשר שינטלו משם כל התולעים כולם...".

ירקות עלים – בתקופות רבות אסרו לאכול ירקות עלים ממינים שונים, וכך כותב הפרי חדש (יו"ד פד, לד): "יש שנים שמתגדלים בה תולעים הרבה והם קטנים עד מאוד ואי אפשר לשום אדם לבזקם, ובשנים שיזוע שיש בה תולעים אין לאוכלה כלל", כעין זה כתב בפרי תואר (יו"ד פד, טו). בשולחן גבוה (יו"ד פד, מ) הסביר מזוע בשנים שבהן הנגיעות גבוהה אסרו את הכרוב לגמרי: "ופה שאלוניקי זה כמה שנים שאסרו אותן רבני הזמן זללה"ה מכל וכל **כי אין בהם בדיקה מפני דקות התולעת** כמה שכתב בפר"ח...", וכן הביא בהמשך שכן גזר מהר"ש אמריליו בעירו. ובדמשק אליעזר (עמ' קפד, לרבי אליעזר אשכנזי מאפטא, נכד דודו של המהר"ל מפראג) כתב: "וכן נימא בכרוב שקורין אותו קרויט כשהוא כבוש, ואז אוסרין אותו לאכול...".

דברים דומים אנו מוצאים בהגהות חתם סופר (תעג, ה) לעניין החסה: "וכן כשהיינו מסובים על השולחן מרנא חסיד שבכהונה כבוד מוהר"ר נתן אדלער בשנת תקמ"ה בוויניק - **לא נמצא חסא לטי"ך מבלי תולעים, וצוה למלול תמכא (חרין) ואכלנום**."

וכן אנו מוצאים גם לעניין הכרובית בספר מעם לועז (שמיני ו): "העקאנאביטא"ס (הכרובית) מצוים שם בתוך הפירורים הקטנים הרבה תולעים קטנים וא"א לבזקם ולכן **אסורים**". וכן כתב גם בספר פת לחם (א, כ).

גרעיני הפירות – הרב גאנצפריד בקיצור שולחן ערוך (מו, לט) כתב: "ויש מיני פירות וכן מיני ירקות שמוחזקים כל כך בתולעים עד שכמעט אי אפשר לבדקם, וראוי לכל ירא שמים שלא לאכלן כלל, ויש מיני פירות שהגרעינים מוחזקים בתולעים ואסור לאכלם". כעין זה בערוך השולחן (יו"ד פד, ס): "ובשנה שהתולע מצוי בהם בהגרעינים אסור לאכול הגרעינים שלהם ויחתוך האוכל וישליך הגרעינים לחוץ".

תותים – בכמה מקורות הוזכרו גזרות על איסורם של התותים משום שלא ניתן לבזקם. המקור הראשוני לכך הוא בספר חנן אלוקים (עמ' קמט), שם הובא תשובי הגליל אסרו את כל התותים שבמקומם. ובחקרי לב (יו"ד נג) אסר אפילו לטחון את התותים או לסחוט מהם מיץ, ובשו"ת אדמת קדש (א, יו"ד ד) כתב שנגיעות זו הייתה מצויה מאוד בארץ הקודש, והתירו לסוחטם בלבד. בדבריו דן באריכות רבי רפאל טרויש בספרו דגול מרובה (פסקים דף קצא). וכך מובא בספר בן אברהם (שער נ אות יח): "שבעירנו זאת דור שלפנינו גזרו אומר **ואסרו התותים משום שיש בהם תולעים דקים ונחבים אל החורים והסדקין שבתותים...**", ובספר פלא יועץ (ערך 'בדיקה') כתב שירא שמים יימנע מאכילתם, וכך כתב רבי זוד פארדו בספר מזמור לדוד (הלכות תולעים): "בתותים ודאי דלית בהם בדיקה, ולכן אני נזהר שלא לאוכלם", וכן הביא בדרכי תשובה (יו"ד פד, צג), ובספר משא חיים (לרבי חיים פלאג' – מנהגים א, ד) כתב: "ועל התותים דפשט איסורו בעירנו איזמיר כנודע,

אם הולך למקום אחר ונותנין לו מיני מתיקה מזה יזהר שלא יבוא בפיו", ובספר פת לחם (א, מא): "בענין התותים שמעתי מהרב המובהק כמהר"ר יוסף קובו נר"ו, שבעיר הקודש ירושלים תוב"ב **אינם אוכלים אותם, כי נמצאים בהם תולעים, כעין התותים עצמן, ואין להם בדיקה.** ומהיום ההוא לא אכלתי אותם..." ובספר כוס ישועות (לרבי ישועה ציידא, אור ישועה אות ת') כתב: "מעשה היה בשנת התש"ד שהיו התותים של אותו השנה מתולעים והכריזו הבי"ד לאוסרם באכילה". וכן על מרן הסטייפלער סיפרו שמאז ששמע שיש חשש תולעים בתותים – נמנע מלאכול תותים (יתד נאמן כד אב תשמו). כך גם מעיד הגר"ע יוסף: "מזה זמן שמענו שבתותים מצויים תולעים, ועל כן לא היינו אוכלים תותים, אלא סוחטים אותם ומסננים אותם בבד, והיוצא היה נקי וכשר..." (מתוך שיעורו בפרשת בא תשנ"ט).

גודגדניות – בספר בן לוי (מפתח לכנה"ג קכז) כתב: "שלא לאכול גודגדניות שהוחזקו בתולעים אפילו אם בדקו רובם ולא מצאו". את דבריו העתיק במחזיק ברכה (יו"ד פד, כה).

פירות יבשים – בשו"ת חתם סופר (יו"ד עז) כתב: "בודאי הפרוש והחסיד לא יאכל שום דבר הצריך בדיקה לעולם, ושאר עמא דארעא האוכלים בבדיקה עכ"פ מה טוב אם ימשכו ידיהם באופן שאלתינו דהיינו מימי כסליו ואילך לא יאכלו יבשים משל אשתקד כי כבר מתו אותו הרחש שמימי סיון וצדיק כמותו לא ימכרנו בחנותו כלל".

מים – בשו"ת דברי חיים (יו"ד ב, נד) שדן בתולעים שבמים, והציע דרכים שונות לסננם, סיים: "ואם גם לאחר כך (אחר הסינון) ימצאו - **אין תקנה לאותם המים** רק מהשמים ירחמו". הוא אסר את השימוש במים של אותו המקום אם לא יצליחו לסנן את התולעים היטב!

ירקות מיובשים – בשו"ת מלמד להועיל (ב, כב) כתב: "כאשר שאלתי את אשתי תחיה אמרה לי **שא"א לבדוק כל מינים אלו אחר שנתייבשו מפני שנצטמקו.** וא"כ א"א להכשיר בשום אופן".

ענבים – בפרי תואר (יו"ד פד, טו) כתב: "וכשיוחזקו ענבים בתולעים **אין לאוכלם כי תולעתם דקה עד מאוד** ונמצאת לפעמים סמוך לעור מבפנים...".

הכמון – בשו"ת דבר משה (יו"ד ח) כתב: "ומעתה בנדון דידן דאומרים דבקומינו הישן הכל הוא מתולע בתוכו **דאי אפשר לברר** לא סמכין אהך טעמא להתיר". וכן בבית דוד (כח) ובעיקרי הד"ט (ט, ב).

חומץ – בכנסת הגדולה (יו"ד פד הגהב"י פז) רצה לאסור החומץ לגמרי משום שאי אפשר לסננו, ולבשלו לא רצה להתיר משום ביטול איסור לכתחילה. וכן בשו"ת בעי חיי (קכו). ובפרי מגדים (משב"ז פד, יח) הסתפק בזה. ובמנהגי חתם סופר (עמ' קעה) הביאו ציטוט מכתב יד של החת"ס שחומץ יין אין לו תקנה כלל בסינון, שהתולעים קטנות מאוד. ורק חומץ שאר פירות אפשר לסננו אחר בישול.

הנגועים במילכין – כתב בט"ל אורות (אזהרות נחוצות ו): "צריכים לזהר בדרך כל בכל מיני ירקות או פירות שיש חשש תולעים או מילכין **שלא יבואו לבית ישראל כשר כי אי אפשר לבדוקן** כהוגן...". וכן רבים כתבו שפירות הנגועים במילכין אין להם תקנה: שו"ת חינוך בית יהודה (יו"ד נו), רבי עקיבא איגר (בהגהותיו על שו"ע פד), פתחי תשובה (יו"ד פד, ז), מחזיק ברכה (יו"ד פד, לד), זבחי צדק (יו"ד פד, קיב), בית לחם יהודה (יו"ד פד, כו), כף החיים (יו"ד פד, קלו). ובמשנה ברורה (שסח, כא) כתב: "וגם מצוי ליפול בו תולעים (שקורין מילכין) מאורך הזמן ואינה ראויה לאכילה".

ובשו"ת בית שלמה (יו"ד קנג) כתב: "כבר פשט המנהג בכל ישראל שדברים שיש בהם חשש מילכין בעיתים המצויים – מבלי לאוכלם. כמ"ש המנ"ח ססקי"ח בשם הגאון מהר"ש מפראג וכ"כ כל האחרונים...", וכעין זה בשו"ת שיבת ציון (סימן כח): "אם נמצאו עליהם מילווין **אין להקל ולא מהני הרחיצה** דאזרבה ע"י הרחיצה דרך המילווין לדבק באורז יותר, וכן נוהגין בכל תפוצות ישראל **שלא לאכול פירות אשר נמצאו בהם מילווין בשעת הברירה והבדיקה**".

עלי הגפן – מחמת הנגיעות הקשה בעלי הגפן והקושי לזהותה, אסרו בית הדין של ארם צובה את אכילתם, וכן מובא בחנן אלוקים למהר"ח אבולעפיא (עמ' קיט), בשו"ת אדמת קודש (ח"ב יו"ד א), שו"ת בית דינו של שלמה (סימן יט), בבן איש חי (שנה שניה פרשת נשא ח), ספר בן אברהם (סימן נ, כח), מעם לועז (שמיני ו), יד אפרים (צא, ד), זבחי צדק (יו"ד פד, צט), ובכף החיים (יו"ד פד, צד) כתב שכך הסכימו גם רבני ירושלים וחברון. וכ"כ בחזון עובדיה (תרומות ומעשרות עמ' קיג).

סיכום: לאחר שאנו רואים את פסקיהם של פוסקי הדורות, שמחמת שהבינו שאיסור התורה על אכילת חרקים שייך גם כאשר הוא כרוך באי נוחות רבה, נאלצו לאסור מאכלי בסיס, או אפילו את מי השתייה בעת הצורך, אנו מבינים עד כמה אבסורדית הטענה שהתורה אינה מצווה אותנו להוסיף עוד מעט כסף מכיסנו כדי לרכוש את המוצרים בפיקוח מהודר מחרקים.

נקודה משמעותית שעלינו להביא לתשומת ליבנו מן העדויות הרבות על מאכלים שנאסרו במהלך הדורות, היא העובדה שבכל אלו לא השתמשו הפוסקים בכל סברות ההיתר המועלות על ידי המתירים בימינו (אין מתכוון, מתעסק, ביטולים וכדומה), אלא אסרו את המאכלים הנגועים גם כאשר היה הדבר כרוך באי נוחות רבה.

מתי משתמשים בצדדים להקל?

בחלק מטענות המתירים ישנו שימוש בסברות היתר שונות, כגון: אין מתכוון, מתעסק, מאכל פגום, תערובת ועוד. כאמור טענות אלו לא שימשו את הפוסקים הרבים כאשר נאלצו לאסור את אכילתם של מוצרים מסוימים מחמת נגיעותם. עלינו לבחון: אימתי נעשה שימוש בצדדי הקולא הללו?

במהלך הדורות נזקקו פעמים רבות להיתרים מסוימים מחמת הפסד מרובה, מחמת חוסר יכולת להימנע מן החרקים או לשם לימוד זכות על הציבור שאינו מחמיר כיאות. לדוגמה לכך נמצא היתרים העוסקים ב: תולעים שלא נחשבו כ'פרשו', תולעים שנחשבות כ'רבתייהו בהכי', ביטול חרקים בתערובת, תולעת נימוחה בבישול, נשרפה או נטחנה, הגדרת האוכל כ'מתעסק' או 'אינו מתכוון', ועוד כהנה וכהנה.

אולם אם נסקור את דברי המקלים, נגלה כי באופן עקבי הם השתמשו בכך למקרים של זיעבד ושעת הדחק, אך הקפידו שדבריהם לא יסתרו את עיקר חובת הבדיקה, שנפסקה בגמרא ובשולחן ערוך. לדוגמה: בספר תהלה לדוד (יו"ד טז) זן באיסורן של התולעים שבמים שעוברות אפילו בסיון בלב עבה. כדי להתירן הסביר שברייה שבאה לעולם כבר בתערובת הרי היא בטלה, אך בו במקום טרח להסביר מדוע סברתו אינה מערערת על כל חיוב בדיקת הפירות.

בדומה לכך זן בשו"ת ריח שדה (סימן ז) בצדדים שונים להתיר עלי סלק שהתבשלו, ובסיום דבריו הוא מקפיד להדגיש: "כל מה שאמרתי להלכה אם כבר עבר ובישל, **אבל למעשה אין לאכול הסילקא בלא בדיקה תחילה קודם שישלוק אותו...** וא"כ פשוט הוא שכל שהנסיון הוכיח שיש תולעים הן רב הן מעט בין בירקות בין בפירות בין במאכלים בין במשקין האוכל מהם בלא בדיקה הרי זה עובר ונקרא חוטא... ועל כן יזהר האדם בבדיקת הירקות...".

גם בספר כנפי יונה (יו"ד פד) שהביא צדדים שונים להתיר את המילכין"ן סיים: **"כי לא באתי להקל בענין הבדיקה ואכילתן לכתחילה,** אבל בדיעבד יכולים להקל ולהורות אם ימצא ג"כ לצד צדדים בלא"ה".

בדומה לזה בשו"ת שיבת ציון (סימן כח) שהעלה סברא להקל באכילת חרקים כדבר שאינו מתכוון, הדגיש: "ואין להקשות למה הוצרכו כלל בדיקת פירות וירקות מתולעים הא הוא דבר שאינו מתכוין? זה אינו **דכיון דידוע דשכיחי תולעים באותן פירות וירקות ואינו חושש לבדוק ולהסיר התולעים** **הוי כמתכוין לאכול גם התולעים** ולכן צריך בדיקה".

על עיקרון זה הקפידו פוסקים שונים, לדוגמה: המהרש"ק (בשו"ת טוב טעם ודעת תליתאה קס) כתב גם הוא כמה סברות כדי להקל במים שלא ניתן לסננם כלל. אולם כאשר דן (בטוב טעם ודעת מהדו"ק קכב) בחיוב הבדיקה של אדם שקנה שקים רבים של קטניות ונמצאו מתולעות, הוא כותב: "ולכך **אין מקום להקל בגראפין (קטניות) כלל מכל הני טעמי דאמרן**. אך אולי הוי שם בסביבותיכם יוקר גדול ודוחק לעניים אז אם יכתבו הבי"ד דשם בצירוף יחידי סגולה דהוי שעת הדחק גדול לעניים אז אכתוב מה שיש עצה להקל במקום דחק גדול והפסד מרובה...".

בדומה לכך ערוך השולחן (סימן ק) האריך ללמד זכות על אלו שאינם נזהרים מן המילבי"ן משום הקושי הגדול שבכך. אך בסימן פד, שם עוסק בעיקר דין בדיקה מתולעים, הוא אינו משתמש בהיתרים אלו והוא טורח לפרט את אופן הבדיקה המחויב בכל מין ומין, ואף אוסר את אכילתם של גרעיני הפירות מחוסר יכולת לבדוקם, וכן הוא כותב לגבי אורז (בס"ק סג): "ובדרך כלל ראוי להתרחק מאכילת אורז שקורין ריי"ז בקיץ וכן אני נוהג".

על עיקרון זה עמד הגרש"ז אויערבך, וכאשר רצו להסתמך על היתר שנתן בשעת הדחק על מנת להגדיר את אכילת החרקים כ'אין מתכוון', ולפרסם שלפי זה אין צורך לבדוק את עלי הירק מחרקים, התנגד לכך בחריפות ו"אמר אז רבנו שלא תהא כזאת בישראל להורות הלכה פסוקה נגד פשטות השו"ע..."¹⁸.

סיכום: בכוחן של הסברות להקל, להתיר בדיעבד מקרים חריגים שבהם ישנו הפסד מרובה, שעת דחק גדולה, או להוות לימוד זכות על הציבור, אך אין בכוחן להורות על ביטול חיוב הבדיקה (או הוראות בדיקה מקלות שבמבחן המציאות נמצא כי הן אינן מועילות).

אילו מינים היו נגועים בעבר?

רבות מהטענות על איסור התולעים בימינו מתבססות על טענה שכביכול בדורות עברו לא שמעו ולא הקפידו על כך. מעיון במקורות עולה כי רשימת המינים שהיו ידועים כנגועים בעבר לזו שאנו מכירים כיום, ואף ניתן למצוא תיאורים חריפים הרבה יותר

18. הערות להליכות שלמה פסח, מרור הערה 112.

ממה שאנו מכירים כעת. עובדה זו מציבה סימן שאלה גדול על דרכם של המתירים, ומעמידה בפניהם את החובה לבאר מדוע שונים החרקים בימינו מאלו שאסרו הזרות כולם.

כרוב

מציאות התולעים בכרוב מוכרת כבר מזמן הגמרא (מכות טז): "האי מאן דאכל ביניתא [אכל תולעת] דבי כרבא [בשדה הכרוב] – מלקינן ליה משום שרץ השורץ על הארץ. ההוא דאכל ביניתא דבי כרבא, ונגדיה [נידה אותו] רב יהודה".

נגיעות הכרוב מופיעה גם בדברי הראשונים (מאירי חולין סז): "תולעים הנמצאים בכרוב ובסילקא ובשאר הירקות איסורן פשוט וצריך לנקרן יפה יפה", וכן גם בשו"ת הראב"ד (סימן רז).

בדברי האחרונים מוזכרת הנגיעות בכרוב כנגיעות חמורה, וכך כותב הפר"ח (יו"ד פד, לד):

בכרוב שקורין קול פיו"ר יש שנים שמתגדלים בה תולעים הרבה והם קטנים עד מאוד ואי אפשר לשום אדם לבזדם, **ובשנים שיזוע שיש בה תולעים אין לאוכלה כלל.**

בשולחן גבוה (יו"ד פד, מ) הסביר מדוע בשנים שבהן הנגיעות גבוהה אסרו את הכרוב לגמרי:

ופה שאלוניקי זה כמה שנים שאסרו אותן רבני הזמן זללה"ה מכל וכל כי אין בהם בדיקה מפני דקות התולעת כמה שכתב בפר"ח... ואני הכותב עיני ראו ולא זר התולעת הזה והוא פחות מביצי כנים, גם הם לבנים כנראה עלה של הקול (הכרוב) ואינם נראים אלא לאור השמש, ויש מהם עדרים ועדרים ואין כל עין יכול לראותם מפני דקותם...

פוסקים רבים נוספים הזכירו את הנגיעות המצויה בכרוב, כמפורט בהערה¹⁹.

19. להלן רשימת חלק מן הפוסקים שהזכירו את הנגיעות הרבה בכרוב: פרי תואר (יו"ד פד, טו), דמשק אליעזר (עמ' קפד), דעת קדושים (יו"ד פד, ח), חכמת אדם (שער איסור והיתר לח, טו), שו"ת רבי יהודה מילר (סימן פז), בעי חיי (יו"ד קכז), בית יצחק (יו"ד פד תיקון הבית ח"ב ס"ק ו), מחזיק ברכה (יו"ד פד, כג), יסוד ושורש העבודה (ז, ד), בספר פת לחם (א, כג), זבחי צדק (יו"ד פד, פז), שו"ת צמח צדק (רעט), שו"ת שערי צדק (יו"ד, צז), מלמד להועיל (ח"ב כב), פאת השולחן (הלכות א"י ג, יט), מעם לועז (שמיני ו), פלא יועץ (ערך 'בדיקה'), כף החיים (יו"ד פד, צ), שו"ת מהרש"ם (ח"ג קנה), שולחן המערכה (מ, ח) משפטי עוזיאל (ב, י), אגרות משה (או"ח ד צא) ועוד רבים.

חסה

מציאות התולעים בחסה הזכרה גם היא בגמרא, אם כי ברמת נגיעות פחותה מבימינו. יש שהסבירו שהטעם שחייבו להטביל את החסה בחזרת בפסח הוא להרוג את התולעים שבה²⁰.

לעיל הובאו דברי המאירי שהזכיר את הנגיעות 'בשאר ירקות'. גם נגיעות זו הזכרה בהמשך הדורות, כך מעיד למשל בעל כנסת הגדולה (יו"ד פד הגהב"י נב):

ובמקומות הללו הרחש מצוי הרבה בחזרת, וצריך בדיקה יפה מפני שהתולעים הם דקים וקטנים וכמראה החזרת עצמו, ומקדם היה מנהגי שלא לאוכלם אלא בבדיקה, ועתה מקרוב משכתי ידי מהם מכל וכל שלא לאוכלם.

אל דבריו הצטרפו רבים והמליצו שלא לאכול חסה כלל מחמת נגיעותה²¹.

התייחסות לסוגיה זו אנו מוצאים גם בהקשר של מצוות אכילת מרור בפסח, שמצווה מן המובחר לצאת בו בחסה, ועל כך העיר החתם סופר (או"ח א, קלב):

רגיל אני לדרוש בשבת הגדול מי שאין לו אנשים מיוחדים מסוימים בעלי יראה הבודקים ומנקים אותם מרחש תולעים קטנים הנמצאים מאוד מאוד בימי פסח ואינם ניכרים לחלושי ראות, ע"כ מי שאין לו בביתו מי שיבדקו כראוי טוב ליקח התמכא שקורין קר"ן.

המתבונן בספר מנהגי החתם סופר (סי' ז אות ז), יראה כיצד טרחו ובדקו את החסה לליל הסדר תלמידים מיוחדים בזכוכית מגדלת, ובשאר השנה היה נמנע מאכילת ירקות עלים. כך גם ניתן ללמוד מהגהותיו על השו"ע (או"ח סי' תעג ס"ק ה), שם הוא מספר שבאחת מן השנים לא הצליח לנקות את החסה מתולעים, ולכן אכל חר"ן. וכן פסק במשנה ברורה (סי' תעג ס"ק מב): 'אכן כתבו שבמין חזרת (היינו שאלאטי"ן) מצוי מאוד בימי פסח תולעים קטנים שאינם נכרים לחלושי עין ע"כ מי שאין לו אנשים מיוחדים בעלי יראה שיבדקו כראוי טוב יותר ליקח תמכא... כי חלילה להכשל בלאו'.

נכדו של המהרש"ם מעיד שכך היה המנהג בכל הדורות (דעת תורה בהערה ריש סימן תעג):

20. עיין ר"ח פסחים קטו, ובדברי התוס' שם ד"ה 'קפא'.
21. כך למשל כתב בכרתי (פד, יט), החיד"א במחזיק ברכה (פד, כז), ספר פת לחם (א, כא), זבחי צדק (יו"ד פד, צח), מעם לועז (שמיני ו) ועוד.

אבותינו הקדושים בא"י שעמלו ויגעו שעות שלימות עד שביררו כמה עלים מן החסא למרור, וכן בחו"ל היו מייגעים ודוחקים את עצמם לאכול כזית מן התמכא שקורין חריין שהוא חריף מאוד כידוע...

הנגיעות בחסה והזהירות בבדיקתה הוזכרו בפוסקים רבים נוספים, כמפורט בהערה²².

שאר עלי הירק

במהלך הדורות העידו רבים שבכל עלי הירק מצויה נגיעות רבה. עדויות אלו מתחילות מדברי המאירי (חולין סז): שכתב: "תולעים הנמצאים בכרוב ובסילקא ובשאר הירקות איסורן פשוט וצריך לנקרן יפה יפה".

לכן חייבו בבדיקה את כל סוגי עלי הירק, וכך כתב בבית לחם יהודה (יו"ד פד, כג):

והכלל בזה בכל מיני ירקות בשנה שרובה גשמים צריך לבדוק אחר תולעים שבוודאי שכיחי תולעים.

ובחכמת אדם (לח, טו) כתב: "ושאר כל מיני ירקות מוחזקים בתולעים ואסור לאכלן בלא בדיקה".

רבים העידו שבזמנים ובארצות שמצויה בהם נגיעות בירקות, בדיקת הירקות קשה וראוי להימנע מהם. כך כתב למשל בקיצור שולחן ערוך (מו, לט):

וכן מיני ירקות שמוחזקים כל כך בתולעים עד שכמעט אי אפשר לבדקם, וראוי לכל ירא שמים שלא לאכלן כלל.

וכך מעידים תלמידי החתם סופר (מנהגי חתם סופר ז, ד):

זולת ירקות אלו (סימני ראש השנה), וירק סאלאט למרור כליל פסח לא בא שום עלה ירק כל השנה על שולחנו. ואמרו משמו שהעיד על עצמו כי מיום עמדו על דעתו לא בא עלה ירוק לתוך פיו.

וכך מסכם זאת כף החיים (או"ח תעג, צא):

ואין צריך להאריך בזה כי ידוע **כל הירקות נמצאים בהם תולעים דקים**, ושומר

22. פרי מגדים (יו"ד שפ"ד פד, לד), חכמת אדם (לח, טו) שו"ת מלמד להועיל (ח"ב כב), פחד יצחק (אות ת, ערך 'תולעים בירקות'), שו"ת יהודה יעלה (א, קלט), כף החיים (יו"ד פד, צז), המהרש"ם בתכלת מרדכי (ג שבת הגדול פח), עולת ראייה (הגדה של פסח, מרור), אור לציון (ח"ג, יח).

נפשו ירחק מהם, אם לא על ידי בדיקה מעליא וישוב הדעת מרובה.

הבן איש חי (בן יהוידע, שבת, קמב): אף מסביר שזו הסיבה שבגינה נמנע רב חסדא מהכנסת ירק לביתו, משום שהוא נגוע בתולעים ובדיקותו קשה, וכן כתבו פוסקים נוספים²³.

מעבר לאזהרה הכללית על כל עלי הירק, על חלקם אנו מוצאים אזהרות פרטניות:

א. עלי סלק – את העדות הראשונה על נגיעות בסלק אנו מוצאים כבר בדברי המאירי (חולין סז). באחרונים אנו מוצאים עדויות על נגיעות זו בשו"ת ריח שדה (סימן ז), בספר פת לחם (א, כג), בזבחי צדק (יו"ד פד, פו), פחד יצחק (אות ת ערך 'תולעים בירקות') וכף החיים (יו"ד פד, צא).

בחרפות כתב על כך הבן איש חי (ש"ב, פרשת נשא, ח) – "ויש ירקות שנמצא בהם תולעים דקים הרבה וקשה לבדקן והם מה שקורין סל"ק, ומה שקורין נענא"ע, שומר נפשו ירחק מהם, ופה עירנו אוכלים זה הסל"ק ואומרים שבזדקין אותו, ויר"ש יסלקו מביתו ולא יבא על שולחנו, ובביתנו לא יכנס הסל"ק למאכל ורק בראש השנה יביאו אותו על השלחן לראותו בלבד בשביל הבקשה שבהם".

ב. עלי נענע – על הנגיעות בעלי הנענע הזהירו בפרי חדש (יו"ד פד, לד), כנסת הגדולה (יו"ד פד, הגהב"י נב), זבחי צדק (יו"ד פד, פח), החיד"א במחזיק ברכה (יו"ד פד, כג) העיד "ומימינו בבית שלנו לא אכלנו נענע בתבשיל", פאת השולחן (הלכות א"י ג, יט), בספר פת לחם (א, כג), וכן כתב גם בבן איש חי (ש"ב נשא ח).

ג. פטרוזיליה – על הנגיעות בפטרוזיליה הזהירו החכמת אדם (לח, טו), בשו"ת ריב"ם שנייטוך (יו"ד כז), ובדרכי תשובה (יו"ד פד, קמו).

ד. עולשין – על הנגיעות בעולשין כתב רבי שמואל אבוהב בספר הזכרונות (עמ' יח): "יש בתוכו תולעים דקים ושהיודעים בדבר מושכים ידיהם ממנה". כדבריו כתבו גם כנסת הגדולה (בהגהב"י יו"ד פד, נב), בפרי מגדים (יו"ד פד שפ"ד לד), פאת השולחן (הלכות א"י ג, יט), ובספר פת לחם (א, כג).

בספר פחד יצחק (אות ת ערך 'תולעים בירקות') מתאר את חידוש מסורת הבדיקה

23. כעין זה גם בספר הזכרונות לרבי שמואל אבוהב (עמ' יח), ובשו"ת ריח שדה (סימן ט), ובספר חנן אלוקים (עמ' קסט), ובספר מעם לועז (שמיני ו), שו"ת בעי חיי (יו"ד קכז), ובפלא יועץ (ערך 'בדיקה'), ובשולחן המערכה (מ, ח).

לאחר שנשתכחה: "ואנחנו בני ישיבת פירארא יע"א ביום יח לחודש חשון בשבת התפ"א עמדנו למנין וחדדנו קיום המנהג אשר בעירנו מימי קדם קדמתה, והכרזנו בכל בתי כנסיות ע"י שמש הקק"י לחייב על בדיקת העולשין כאשר היתה מלפנים וכמעט נשתכחה מרוב המון העם..."

ה. כרובית – אנו מוצאים עדויות גם על נגיעותה של הכרובית: בפרי חדש (יו"ד פד, לד), ובספר מעם לועז (שמיני ו) תיאר את נגיעותה "מצוים שם בתוך הפירורים הקטנים הרבה תולעים קטנים וא"א לבזקם ולכן אסורים". נגיעותה הוזכרה גם בספר פת לחם (א, כ), בפאת השולחן (הלכות א"י ב, יג), ובשו"ת מלמד להועיל (ב, כב).

ו. כרפס – כתב בזבחי צדק (יו"ד פד, צג): "הכרפס יש בו תולעים, והוא כגון הכרפס ירוקים, וצריך ליזהר בבדיקתו יפה יפה פעם ושתים".

ז. עלי צנון – בעניין עלי הצנון כתב הזבחי צדק (שם צה): "הצנון יש בו הרבה תולעים בעלים שלו ואנחנו מימינו לא אכלנו צנון אלא דווקא האמהות, אבל העלין לא אכלנו מימינו משום דבדיקתן קשה". וכן כתב כף החיים (יו"ד פד, קא).

קטניות

מציאות התולעים בקטניות מוזכרת כבר בגמרא (חולין סז), שם מדובר על ה"זיזין שבעדשים". בנגיעות זו עסקו הראשונים רבות²⁴.

הנחיית הראשונים הייתה לפתוח כל אחת ולבדוק שאין בה תולעת, או להמתין שנה שלמה עד שימותו התולעים, ואז להשרותן במים ולהסיר את הקטניות הנגועות שיצופו במים. וכך פסק השולחן ערוך (יו"ד פד, ח).

יחס מיוחד אנו מוצאים לנגיעות באורז. בספר חנן אלוקים (עמ' קמט) כתב: "יושבי ארץ הגליל תובב"א שמדקדקים הרבה מאד, ואסרו האורז לגמרי ימים רבים". והשל"ה (שער האותיות אות ק' קדושת האכילה קיג) מתאר את הנגיעות שבו:

24. למשל: תשובות רש"י (סימן קמג), הסמ"ג (קלב), בספר הרוקח (איסור והיתר שער מא), ספר התרומה (איסור והיתר לה), שו"ת הראב"ד (רז), שו"ת הרשב"א (א, רעד), ארחות חיים (איסורי מאכלות לט), המאירי (מגן אבות, יב), שו"ת התשב"ץ (ג, יא), וכן גם בדורות שלאחריהם: מהרי"ל (דין תולעים ז), שו"ת מהר"י ברונא (קנו), שו"ת מן השמים (סה – סו), מגיד משנה (מאכלות אסורות ב, טו), שערי דורא (דיני תולעים סימן מו), שו"ת רדב"ז (ב, תשכג), שו"ת כרם שלמה (מהר"ש אמריליו סימן יד), שו"ת בית דוד (יו"ד הלכות טריפות ל), שו"ת שבות יעקב (ג, קד), שו"ת פנים מאירות (ג, לה), שו"ת ישמח לבב (יו"ד יז), עיקרי הד"ט (ט, א) ועוד רבים.

וכמה פעמים בקהלה קדושה פראג אסרתי כל השוקא שמוכרים דברים אלו, מפני שהבודקם צריך להיות לו ראייה טובה ודקה, וכמה פעמים בדקו, ואמרו שאין שם מהם, ובא רואה אחר, והראה לכל איך שהם הרבה והרבה בלי ערך נעים ומתנוזדים. על כן חל החיוב לראות אחר זה, שהוא איסורא דאורייתא.

נגיעות זו הוזכרה בפוסקים רבים, כמפורט בהערה²⁵.

זיתים

מציאות התולעים בזיתים הובאה כבר בדברי הגמרא (חולין סז):, ולאחר מכן הוזכר שהזיתים מוחזקים כנגועים בפוסקים רבים²⁶.

תות עץ / פטל

נגיעותם הרבה של תות העץ והפטל מוזכרת לראשונה בדברי החכמת אדם (לח, טז):

הפרי שקורין מאליונעס הם מוחזקים בתולעים עד שכמעט אי אפשר לבדוק ואני מעודי לא אכלתי וכן ראוי לכל ירא שמים.

נגיעות זו הוזכרה גם בספר 'חנן אלוקים' לרבי חיים אבולעפיא (עמ' קמט), שהביא שבני הגליל בארץ ישראל נוהגים שלא לאוכלם כלל, ובחקרי לב (יו"ד נג) אסר אפילו לטחון את התותים או לסחוט מהם מיץ, ובשו"ת אדמת קדש (א, יו"ד ד) כתב שנגיעות זו הייתה מצויה מאוד בארץ הקודש, והתיר לסוחטם בלבד, בדבריו דן באריכות רבי רפאל טרויש בספרו דגול מרובה (פסקים דף קצא), וכן הוזכרה גם בפוסקים נוספים²⁷.

25. ט"ז (יו"ד פד, ט), פרי חדש (יו"ד פד, כב), פרי האדמה (מאכלות אסורות ב, טו), פרי תואר (יו"ד פד, טו), זבחי צדק (יו"ד פד, נו), בשו"ת שאילת יעבץ (ב, קכד), שו"ת שיבת ציון (כח), בספר פת לחם (א, כח), ובכף החיים (יו"ד פד, סו). ויש שכתבו שמחמת חומרת הנגיעות יש להימנע מלאוכלו: בית לחם יהודה (יו"ד פד, יא), בית הלל (יו"ד פד, ג), ובערוך השולחן (יו"ד פד, סג).

26. בשו"ת הרשב"א (א, רעד), בארחות חיים (איסורי מאכלות לט), בכרם שלמה (מהר"ש אמריליו סימן טו), חקרי לב (יו"ד, נג), פרי תואר (יו"ד פד, טו), פחד יצחק (אות ת' ערך 'תולעים בירקות'), ובכף החיים (יו"ד פד, סח).

27. נגיעות זו הוזכרה גם בבית הלל (יו"ד פד, ג), דעת קדושים (יו"ד פד, ח), מקדש מעט (יו"ד פד, כח). מעם לועז (שמיני ו), עיקרי הד"ט (ט, ב). וכן בספר יפה ללב (ח"ב קונטרס אחרון א), ובארחות חיים (לרבי נחמן כהנא מחותנו של המהרש"ם - סימן רג, ב), ובברכת יעקב (לרבי ישראל יעקב רוזנבוים, רבה של סאקאלוב, הלכות ברכות יא, טו).

תותים

בכמה מקומות הוזכרה הנגיעות בתותים המוכרת גם בימינו.²⁸ לראשונה מוזכרת נגיעות זו בשו"ת פרי הארץ (יו"ד יג), שאותה הוא מתאר בדומה מאוד למה שאנו מכירים בימינו:

והם נחבאים בגרעיני התותים באופן שאין הישג יד לבדוקן לא תשורם עין רואי.

נגיעות זו הוזכרה בפוסקים נוספים²⁹, ובכמה קהילות אף גזרו שלא לאכול את התותים כלל מחמת הקושי לבדוקם. כך מובא בספר בן אברהם (שער נ אות יח): "שבעירנו זאת דור שלפנינו גזרו אומר ואסרו התותים משום שיש בהם תולעים דקים ונחבים אל החורים והסדקין שבתותים...". ובספר פלא יועץ (ערך 'בדיקה') כתב שירא שמים יימנע מאכילתם, וכך כתב רבי דוד פארדו בספר מזמור לדוד (הלכות תולעים) "בתותים ודאי דלית בהם בדיקה, ולכן אני נזהר שלא לאוכלם", וכן הביא בשמו בדרכי תשובה (יו"ד פד, צג). ובספר משא חיים (לרבי חיים פלאגי – מנהגים א, ד) כתב: "ועל התותים דפשט איסורו בעירונו איזמיר כנודע, אם הולך למקום אחר ונותנין לו מיני מתיקה מזה יזהר שלא יבוא בפיו", ובספר פת לחם (א, מא) כתב: "בענין התותים שמעתי מהרב המובהק כמהר"ר יוסף קובו נר"ו, שבעיר הקודש ירושלים תוב"ב אינם אוכלים אותם, כי נמצאים בהם תולעים, כעין התותים עצמן, ואין להם בדיקה. ומהיום ההוא לא אכלתי אותם...". ובספר כוס ישועות (לרבי ישועה צייאדה, אור ישועה אות ת') כתב: "מעשה היה בשנת התש"ד שהיו התותים של אותו השנה מתולעים והכריזו הבי"ד לאוסרם באכילה". וכן על מרן הסטייפלער סיפרו שמאז ששמע שיש חשש תולעים בתותים – נמנע מלאכול תותים (יתד נאמן כד אב תשמו). כך גם מעיד הגר"ע יוסף: "מזה זמן שמענו שבתותים מצויים תולעים, ועל כן לא היינו אוכלים תותים, אלא סוחטים אותם ומסננים אותם בבד, והיוצא היה נקי וכשר..." (מתוך שיעורו בפרשת בא תשנ"ט).

גודגניות

הנגיעות בגודגניות אומנם אינה מוזכרת בגמרא, אך הוזכרה כבר בראשונים³⁰. ובספר בן לוי (מפתח לכנה"ג קכז) כתב: "שלא לאכול גודגניות שהוחזקו בתולעים **אפילו אם**

28. יש להעיר שיתכן שבחלק מן הספרים איזכור התותים מתייחס לתותי עץ.
29. נגיעות זו הוזכרה גם על ידי תלמידי הרב יונה נבון (רבו של החיד"א, בשו"ת נחפה בכסף א עמ' קסז), בספר אשל אברהם (יו"ד פד, ה), ובכף החיים (יו"ד פד, ג).
30. למשל בתרומת הדשן (קעב), וכן ובים של שלמה (חולין ג, קג), כנסת הגדולה (סימן פד הגהב"י שם), פר"ח (יו"ד פד, לד), שלי"ה (אות ק' קדושת האכילה קיג), מעם לועז (שמיני פרק ו), פחד יצחק (אות ת ערך 'תולעים בירקות'), שו"ת בעי חיי (יו"ד קכז), שו"ת שב יעקב (סימן כט), זבחי צדק (יו"ד פד, צב), צמח צדק הקדמון (נב), בית יצחק (יו"ד פד תיקון הבית חלק ב ס"ק ב), פאת השולחן (הלכות א"י ג, יט), כף החיים (יו"ד פד, צו).

בדקו רובם ולא מצאו. וכן העתיק החיד"א במחזיק ברכה (יו"ד פד, כה), ובספר פת לחם (א, כד).

עלי גפן

סוגיית עלי הגפן היא סוגיה מעניינת שניתן ללמוד ממנה הרבה לימינו. הפוסקים מספרים שאת עלי הגפן היו רגילים לאכול בארם צובה ובסביבותיה, ויום אחד "היה מבוכה גדולה שבדקו עלי גפנים ומצאום מלאים תולעים דקים". למעשה מעידים הפוסקים שבית הדין של ארם צובה הכריע לאסור את אכילת העלים מעתה ואילך, ואף גזרו חרם על מי שימשיך לאוכלם³¹.

קמח

הנגיעות בקמח הוזכרה לראשונה בדברי הרא"ש (שו"ת הרא"ש כ, ג), הרוקח (סימן תסא), איסור והיתר הארוך (מא, ו), מהרי"ל (דיני תולעים ז), ובהגהות שערי דורא (נב, א) הביא בשם מהר"ח אור זרוע שאביו הורה לזרוק קמח מתולע לנהר, ואף לא ליתנו לגויים כדי שלא יכינו עם קמח זה מאפים ויביאו לישראל. וכן פסק השולחן ערוך (יו"ד פד, ה).

הש"ך (שם ס"ק יד) עמד על כך שלא התירו כאן את הקמח על ידי ניפוי משום שמדובר "שהם קטנים שא"א לנפות הקמח בנפה וכברה כדי שישארו התולעים למעלה".

פירות יבשים

כתב השל"ה (אות ק' קדושת האכילה קיג): "גם הנני מודיע אתכם, מחמת הכנימות הקטנות נקראות מילב"ן, רגילין להיות בימי קיץ בכל הפירות היבשות".

ובמנחת יעקב (כלל מו, ס"ק יח) כתב:

וכן ראיתי שהנהיג מו"ח חמי זקני הגאון המפורסם מוהר"ר שמעון זצל אב"ד ור"מ דק"ק פראג שבימות החמה צוה להכריז לאסור הפירות כאלו עד אחר בדיקה היטב בכל מה דאפשר, ורבים נמנעים מלאכול פירות כאלו בימים אלו ונכון הוא.

31. כך מובא בספר חנן אלוקים למהר"ח אבולעפיא, עמ' קיט, בשו"ת אדמת קודש (ח"ב יו"ד א), שו"ת בית דינו של שלמה (סימן יט). בבן איש חי (שנה שניה פרשת נשא ח), ספר בן אברהם (סימן נ, כח), מעם לועז (שמיני ו), יד אפרים (צא, ד). בזבחי צדק (יו"ד פד, צט) הובא שכך הכריע גם הרב החסיד מהר"ש לניאדו, ובכף החיים (יו"ד פד, צד) כתב שכך הסכימו גם רבני ירושלים וחברון. וכ"כ בחזון עובדיה (תרומות ומעשרות עמ' קיג).

כעין זה הורו פוסקים נוספים המפורטים בהערה³².

תולעים במים

מציאותם של התולעים במים מוזכרת כבר בגמרא במסכת חולין, ובדברי האחרונים אנו מוצאים עדויות רבות לכך שהתולעים היו מצויות מאוד, וכך כותב הפרי חדש (יו"ד פד, לג):

פה ירושלים תוב"ב מצויים תולעים במים שבכורות וטועים רבים בזה במה שקונים פת מעכו"ם והדבר ידוע שלשו אותו במים שיש בהם תולעים בלא סינון...

כך כתבו רבים מן הפוסקים³³, ויש אף כאלו שדנו על תולעים קטנות כל כך שהיו במים אפילו לאחר סינון³⁴.

פטירות

הנגיעות בפטירות בימי קדם מתוארת כקשה ביותר, עד שרבים המליצו להימנע מאכילתן, וכך כתב המהרש"ל (חולין ג, ק):

"הנהגתי בעצמי שלא לאכול הכמהין היבשים כי הוחזקו בתולעים כי לאחר הבדיקה מצאתי בשולי הקדירה כמה תולעים".

כדבריו כתבו פוסקים רבים נוספים, כמפורט בהערה³⁵.

32. וכן כתבו גם בחכמת אדם (לח, ט), ובדעת קדושים (יו"ד פד, ז), וכן כתב בשו"ת חינוך בית יהודה (יו"ד נו, העתיקו גם רבי עקיבא איגר בהגהותיו על שו"ע פד, ובפתחי תשובה ס"ק ז, ובמחזיק ברכה לד, זבחי צדק קיב, בית לחם יהודה כו, וכף החיים קלו), ובשו"ת פני יהושע (ח"ב יו"ד כא) ובשו"ת ריב"ם שנייטוך (יו"ד כז) כתב שנהגו לאסור אכילת פירות יבשים שנמצאו מתולעים, דלתי תשובה (פד, ז) שולחן המערכה (מ, ז), ובשו"ת חתם סופר (יו"ד ב, עז) אף הורה שאין למכור פירות יבשים ישנים בחנויות.

33. כך כתבו גם פאת השולחן (הלכות א"י ג, יח), שו"ת בית דינו של שלמה (יו"ד, טז), שו"ת שדה הארץ (ח"ג יו"ד, דז), החיד"א במחזיק ברכה (יו"ד פד, ג), קול אליהו (יו"ד ב, ב), בן אברהם (ג, ג), רב פעלים (יו"ד א, טז), שואל ונשאל (ש, שלא), ספר פת לחם (א, יז), המהרש"ם בתכלת מרדכי (דינים לשבת הגדול קכו).

34. טוב טעם ודעת (תליתאי, קס), תהלה לדוד (יו"ד, טז), שו"ת צמח צדק (יו"ד סב). אבני נזר (יו"ד פא), משיב דבר (ב, כח), ובשו"ת שלמת חיים (הגרי"ח זוננפלד, יו"ד ח), שו"ת אבני נזר (יו"ד פא), ובשו"ת דברי חיים (יו"ד ב, נד) סיים: "ואם גם לאחר כך ימצאו אין תקנה לאותם המים רק מהשמים ירחמו".

35. וכך כתב הט"ז (פד, יז), בבית לחם יהודה (יו"ד פד, יא), בבית הלל (יו"ד פד, ג), של"ה (אות ק, קדושת האכילה, קיא), כנסת הגדולה (יו"ד פד, הגהב"י נח), בית יצחק (יו"ד פד תיקון הבית חלק ב, ב), וכה"ח (יו"ד ס"ק נט). נגיעות זו הוזכרה גם בשו"ת מלמד להועיל (ח"ב כב), ובשו"ת כתב סופר (יו"ד מח).

בפחד יצחק (אות ת' ערך 'תולעים בירקות') תיאר את התולעים המצויות בפטריות:

"מה שאירע לנו זה שנתיים שהקב"ה גלה את עיננו שבאותו המין של כמהין הנקרא בלע"ז ספונגיניולי"י והוא מלא נקבים נקבים מבחוץ כמין ספוג, יש בנקבים ההם תולעים לרוב עד אין מספר והם קטנים כחודה של מחד סידקית שכמעט אין העין שולטת בהם, ועל ידי חביטת הכמהין הללו על השולחן יוצאין לחוץ ולא באופן אחר, שכיון שאינם נראים לעין והם לפני ולפנים באותם החללים והוא מן הנמנעות להוציאם משם ובוודאי שאפילו על ידי החביטה אינם יוצאים כולם לגודל מספרם ומפני כן כאשר הזהרנו את העם בבית הכנסת והיה אצלם לחידוש גדול כי לא ידעו בו מעולם, נתננו ג"כ להם לעצה טובה שימשכו את ידיהם מלאכול אותם כיון שכמעט א"א שינטלו משם כל התולעים כולם..."

תמרים

גם הנגיעות בתמרים, שמוכרת אף כיום, קדומה ביותר ומוזכרת כבר בגמרא במסכת חולין (נח:). רבים מהראשונים הבינו שהנגיעות הייתה רבה כל כך, עד שהיה חיוב לבדוק כל תמר לפני אכילתו³⁶. נגיעות זו וחיוב הבדיקה הוזכרו גם הם על ידי האחרונים³⁷.

תאנים

התולעים בתאנים מוזכרות גם הן בכמה מקורות בגמרא, לדוגמה: במסכת בבא בתרא (ו:). הובא שכעשרה אחוזים מן התאנים היו מתולעות. ובמדרש רבה (שיר השירים ו) מובא שהיו מקפידים ללקוט את התאנים שהבשילו מיד בעלות הבוקר, משום שאם היו ממתנים, היו מתליעות. במסכת שבת (צ). אף הובא שתולעים אלו מסוכנות (הנגיעות הוזכרה גם בחולין סז:).

נגיעות זו הוזכרה גם באחרונים³⁸, ובכף החיים (יו"ד פד, קג) הזהיר על הקושי בבדיקתם:

ובענין התולעים של התאנים... התולע דומה למוץ התאנים ולפעמים אינו נראה עד שיסתכל בו הרבה ועל כן צריך ליזהר בבדיקתו מאוד מאוד.

ענבים

חובת הסרת החרקים מן הענבים, והמנהג המקובל בכך, מוזכרים בשו"ת הרמב"ם

36. (כ"כ הרא"ש חולין שם נג, שו"ת הרשב"א קיג, ר"ן חולין יט, שו"ת הראב"ד סימן רז, ארחות חיים איסורי מאכלות לט, ועוד).

37. למשל: בפרי חדש (יו"ד פד, לד), פאת השולחן (הלכות א"י ג, יט), וכף החיים (יו"ד פד, סח).

38. פרי תואר יו"ד פד, טו.

קעה): "ראוי לנקות ממנו התולעים כפי האפשר ופעמים הרבה ראינו מי ששורה אשכולות הענבים במים כדי לנקותם מבעלי החיים". נגיעות זו הוזכרה גם בפרי חדש (יו"ד קטז, ט), ובפרי תואר (יו"ד פד, טו) כתב:

וכשיוחזקו ענבים בתולעים - אין לאוכלם, כי תולעתם דקה עד מאוד, ונמצאת לפעמים סמוך לעור מבפנים...

חומץ

נגיעותו של החומץ הוזכרה גם היא בדברי הראשונים (רבנו ירוחם טו, ה), והזכירה הבית יוסף (בדק הבית יו"ד פד), ובשו"ת קול גדול (סימן ה). מאוחר יותר מוזכרת נגיעות זו בדברי האחרונים³⁹.

האחרונים התמודדו עם מציאות שבה התולעים שבחומץ היו עוברות אפילו בסינון בבד, עב, משום שהיו משתחלות בחורים. לכן הציעו לבשל את החומץ ולהרוג את התולעים תחילה, ורק לאחר מכן לסננו⁴⁰.

מאיך גיסא יש שסברו שהבישול אסור משום שיש בכך ביטול איסור לכתחילה, ולכן אין תקנה לחומץ⁴¹.

במנהגי חתם סופר (עמ' קעה) הובא ציטוט מכתב ידו שהסינון מועיל רק בחומץ של שאר פירות, אך התולעים המצויות בחומץ יין קטנות כל כך, ולכן אסור להשתמש בו כלל. וגם במהר"ם שיק (יו"ד קה) הביא שהחתם סופר נזהר בכך מאוד.

39. הפרי חדש (יו"ד פד, ט), כרתי ופלטי (שם ס"ק ו), ספר הברית (ו, ז), ובבינת אדם (איסור והיתר לד).

40. חכמת אדם (לח, ח), שו"ת תשובה מאהבה (א, צד), שו"ת הרמ"ז (סימן ב), חקרי לב (יו"ד סימן מב), מחזיק ברכה (יו"ד פד, ח), עיקרי הד"ט (ט, ו), ספר פת לחם (א, יח), בן איש חי (ש"ב נשא ה), ערוך השולחן (יו"ד פד, לח), והמהרש"ם (דעת תורה יו"ד פד, ג).

41. כ"כ בכנסת הגדולה (יו"ד פד הגהב"י פז), ובשו"ת בעי חיי (קכו), פחד יצחק (אות נ ערך 'תולעים בחומץ'). ובפרי מגדים (משב"ז פד, יח) הסתפק בכך.

סיכום

כפי שניתן לראות, בימי קדם הייתה מצויה וידועה הנגיעות לא פחות מאשר בימינו, עד שבמקומות רבים נמנעו מלאכול מאכלים מסוימים שבימינו אנו מוצאים פתרונות שונים לבדיקתם.

ייתכן שהתחושה הנטועה בקרב חלק מן הציבור, שכביכול הזרות הקודמים לא היו מודעים לנגיעות זו, ונהגו בה היתר, נובעת מהבדלי האקלימיים באזורים השונים, ומקורה באלו שהגיעו מארצות קרות יותר. בעוד שבארצות מוצאם הם נדרשו להתמודד עם נגיעות פחותה, כאשר עלו לארץ הם לא תמיד הבינו את ההשפעה של שינוי האקלים על מציאותם של החרקים.

ישנה הנחה שגם אם בימי קדם היו נזהרים רבות מחרקים, בימינו על רף הזהירות לרדת, שכן עולם החקלאות התפתח ומתנהל כסטריילי יותר, עושה שימוש בריסוסים למניעת מזיקים וכדומה. הנחה זו נסתרת לאור זאת שכל מי שבקי בתחום החרקים, אינו יכול להתעלם מן הדמיון הרב בין המציאות המוכרת בימינו, לבין זו המתוארת על ידי חכמי הזרות הקודמים באשר לסוגי המינים הנגועים, לגודל החרקים, לצבעם ולאופני הזיהוי והניקיון.